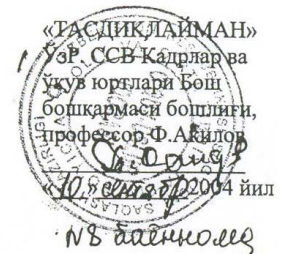

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
СОЎЛИЎНИ САЎЛАШ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ВА ЎРТА ТИББИЙ ТАЪЛИМ БЎЙИЧА
ЎЎУВ-УСЛУБ ИДОРАСИ**

САМАРЎАНД ДАВЛАТ ТИББИЁТ ИНСТИТУТИ

ОЛТИН МЕРОС

Тиббиёт институти талабалари учун ўўув ўўлланма

Д. Б. Ю л д а ш е в а

ОЛТИН МЕРОС

САМАРЎАНД – 2004

Тузувчи:
фалсафа ва кулбушунослик кафедраси доценти
ЮЛДАШЕВА ДИЛОРОМ ЮЛДАШЕВНА

Талъризчи:
фалсафа фанлари доктори,
профессор Солиева Ф.С.

жакон маданияти ривожига ажралмас кисса бнлиб киради. Бундай даврларнинг лйммати никуятда мукум тарихий волеаларнинг руи бериши камда буюк арбоблар, талант эгалари, мутафаккирларнинг фаолияти ва лолдирган мероси билан нлчанади.

Бу халлимиз тарихида бундай давр уйђониш даври ва унинг маданияти бнлди.

МУНДАРИЖА

Снз боши	3
Уйђониш даври маданияти ва Нрта Осиё	4
Форс-тожик тилидаги адабиёт	14
Туркий тилдаги адабиёт	19
Илохиёт, диншунослик, ислом дини	23
Фан, табиатшунослик, фалсафа ва гуманитар илмлар	26
Тасаввуф	38
Хулоса	47

фан, маданият соқасидаги фаолиятини назарда тутиб уларни Улуғбек академияси деб атамоғи мумкин.

Улуғбек илм-фаннинг ривожига жуда катта эътибор берди ва узи ҳам давлатни бошқариш ишлари билан бир латорда турли илмлар, хусусан фалакийёт, риёзийёт, тарих фанлари соқасида чуқур тадқиқотлар олиб борди. Улуғбек тиббийёт ва мусиқа билан ҳам яқиндан ўзлаштирилган, шеърлар ёзган.

Улуғбек даврида кўпгина илмий тарихий асарлар араб ва форс тилларидан эски ўзбек тилига таржима этилган ва турли Шаръ тилларида китоблар тўплашга эътибор берилган. Улуғбек ташкил этган бой кутубхонада турли фанларга оид 150 мингдан ортиқ жилдди китоблар мавжуд бўлган.

Лекин Улуғбекни олим – тадқиқотчи сифатида бутун жаҳонга машҳур этган иши – бу ўз ўлими билан давлатда юлдузлар оламини қўзғатиш натижасида яратган астрономик жадвали «Зижи Курагоний» ёки «Зижи Улуғбек» деб номланувчи катта ҳажмли асаридир.

Бу йил Улуғбек таваллудининг 600 йиллик тўйини ўтказиш ва 1994 йилни Улуғбек йили деб эълон этиш – бу халқимизнинг маданияти олдида турган ўлкан вазифасидир.

Президентимиз Ислам Каримовнинг бу борадаги фармони зиёлиларимиз, илмий жамоатчилигимиз олдида буюк ватандошимиз, халқимизни жаҳонга машҳур этган Мирзо Улуғбек юбилейини олий даражада ташкил этиш ишига янги масъулиятлар қўяди. Буни биз халқимиз, тарихимиз, ўтмиш аجدодларимиз олдида ўқимиз, ёш келажак авлодни янги мустақил давлатимиз – Ўзбекистоннинг тарлаўиётини, буюк давлатлар латоридан ўрин олишини таъминлай оладиган ўлиб этиштиришдаги муқим бурчимиз деб билишимиз зарур.

* * *

Ҳар бир халқ тарихида шундай даврлар бўладики, бу даврлар халқнинг истеъдоди, маънавий даражаси, аълий ўқилиятини бутун жаҳон миёсига олиб чиқади ҳамда

Сўз боши

Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги маънавий қайтимизда катта бурилиш бўлди. Зеро бу мустақил инсоният тарихий тарлаўиётнинг илк босқичларидан ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий ривожланишнинг хозирги босқичларига етиб келган халқимиз таъдирига янги истиқболлар очиб берди. Бу – англаган зарурат экан, шу билан бирга ўтмишда моддий ва маънавий маданият бунёд этган аждодларимиз ёзиб ўқидирган маънавий ладриятларни ўлайта тиклаш, улардан имкон ладар фойдаланиш- шу кунги долзарб вазифамиз эканлигини ҳам унутмаслигимиз керак. Чунки ўз ўлими билан давлатда бебақо сўз дурдоналарини, аъл хазиналарини яратиб сайқал берганлар маънавий салоқиятимиз пешволари қисобланиб келган. Шу боис, Ўзбекистон Президенти И.А. Каримов ҳам қар бир асарларида масалаларга алоқиди ўрн қўриб ўқидилар. «Асарлар мобайнида - дейди президентимиз, - халқимизнинг юксак маданият, маънавий, адолатпарварлик қабил эзгу фазилатлари Шаръ фалсафаси ва ислом дини таълимоти билан ўзвий равишда ривожланди ва ўз навбатида бу фалсафий-ахлоқий таълимотлар ҳам халқимиз дақосидан бақра олиб, бойиб борди».

Буюк туронимиз ўқиди тарихига назар ташласак, унинг азалдан илм-фан ва маданиятнинг ўқиди ўзаги эканлигини қўрамиз. Бу ўлқада туўилиб ижод ўқилган етук мутафаккиларимиз жаҳон илм-фани ва маданиятини ўз қашфиётлари ва ўлмас илмий асарлари билан бойитиб, унинг тарлаўиётига жуда катта қисса ўқидилар.

Мазкур рисола ўшбу масалаларга ўқидилиб, унинг муаллифи –СамТИ фалсафа кафедрасининг доценти Д. Юлдашева жуда ажойиб ўқув материали тўқлади. Ундан талабалар фалсафа, маданият ва маърифат асослари, маданиятшунослик фанларини ўқлаштириш жараёнида ўқилласа фойдадан ҳоли бўлмас эди.

Фалсафа фанлари доктори
Проф. Солиева Ф. С.

Мустаъилликка эришган республикаимиз миллий маданиятининг тезкорлик билан ривожланиши табиий равишда унинг асосий манбаи бўлмиш маданий меросимизни кенг ва чулур камда илмий асосда изчил ўрганишимизни талозо этади. Маълумки, узоқ йилларга эга бўлган Ўрта Осиё халълари тарихи нз бошидан турли волеаларни, кнтарилиш ва сусайиш даврларини кечирган. Бу даврлар тарихда шубхасиз маълум из лолдирган. Хусусан, маданиятимиз таралъиётида IX-XII асрлар катта рол уйнайди. Бу давр Ўрта Осиё халъларини дунё маданиятида машкур лйлиди. Чунки Ўрта Осиё халъларининг бу даврда лўлга киритган маданий ютуллари, илм-фан сокасидаги янгиликлари дунё маданияти, илм-фан ривожининг ажралмас халласини ташкил этади.

Уйғониш даври маданияти ва Ўрта Осиё.

XV-XVII асрлар жакон тарихида Ренессанс ёки уйғониш даври номи билан машкурдир. Бу даврда Европа мамлакатларида бирин-кетин маданий юксалиш кнзга ташланади. Бу маданий юксалиш, биринчи навбатда, ижтимоий-илтисодий нзгаришлар билан, жамият каётида шакарнинг, шакар маданиятининг, хунармандчилик ишлаб-чиляришнинг ривож топиши билан нзвий боўлиш эди. Ренессанс маданияти биринчи бнлиб Италияда бошланди. Маълумки, Италия уша даврда Ўрта денгизда, темир йнл ва каво йнллари бнлмаган бир даврда, сув йнли орляли савдо сотильни ривожлантириш, бошля мамлакатлар билан турли иктисодий-маданий алоълаларни авж олдиришда марказий ўринлардан бирини эгаллар эди.

Ялын ва Ўрта Шарляда ислом динининг тарлялиши. Ялын Шарляда араб халифалигининг шалъланиши ва ривож билан узвий боўлидир.

Бу халифалик ислом байроғи остида аста секин Арабистон чегарасидан чилиб, Ўрта Шарль томон юриш бошлаб, у ердаги мамлакатларни босиб ола бошлади. Бу жараён исломни тарлятиш билан узвий боўлиш колда олиб

Абру, Шарафиддин Али Яздий, Фозих Хавафий каби тарихчилар уша давр тарихини ёзиб колдирдилар. Мирхонд ва Хондамир каби тарихшунослар уз асарлари билан машкур бнлдилар. Бу даврда тиббиёт,риёзиёт, хандаса, жугрофия, фалакиёт, тарих, мантик, фалсафа, ахлошшунослик каби илмлар ривож топди. Адабиёт ва санъат сокасида кам мислсиз ютулларга эришилди. Бу даврда Лутфий, Жомий, Дурбек, Гадоий, Хофиз Хоразмий, Саккокий каби шоир-ёзувчилар уз асарлари билан машкур бнлдилар. Мусиль сокасида Абдукодир Наи, Хусайн Удий, Нажмиддин Кавкабий, Шохкуми Гижжакий кабилар кенг ном лозондилар. Бу даврда яшаб ижод этган Бехзоднинг рассомлик мактаби бутун Шарляка машкур бнлди. Бу улугларнинг ичида энг улуги калйида гап борса албатта биринчи навбатда саркардалик, давлат арбоби бнлиш, уни бошляриш, конунчиликни урнатишга Амир Темур номи бутун оламга машкур бўлганидек табиий фанлар – илм-фан сокасида Мирзо Улуўбек, шеъриятда Алишер Навоий бу давр ва уз халли довругини оламга таратдилар ва тарихда келажак авлодлар учун учмас из колдирдилар.

Темур вафотидан сннг унинг угли Шохрух Улуўбек Мовароуннахрда 1411-1449 йилларда хукмронлик лйлиди.

Улуўбек хукмронлик лйлган даврда Мовароуннахр шакарлари, хусусан давлат маркази Самарляндда жуда катта маданий узгаришлар руй берди. Самарлянд, Бухоро, Гиждувон, Марвда мадрасалар, хайрия муассасалари барпо этилди. Бибихоним масжиди, Амир Темур макбараси, Шохи Зинда ансамбли курилишлари охирига етказилди, жуда кўп карвонсарой, тим, чорсу, каммомлар курилди. Улуўбек Самарляндга турли тиллардаги кўп китобларнигина эмас, турли сокада иш олиб борувчи 100 дан ортик олимларни кам олиб келиб, уларнинг илмий ишларига шароитлар яратди. У уз она туркий тилидан ташкари араб, форс тилларини яхши билар ва турли мамлакатдан келган олимлар иштирокида илмий мулохазалар олиб борар эди. Улуўбек яратган мадраса, расадхона, кутубхона, туплаган олимлар уюшмасининг илм-

Осиёдаги муқим йўналиши бўлмиш накшбандия таъсири кучайди.

Темур ва темурийлар даврида накшбандия кенг таркалиб тарғиб этилди, темурий зодагонларнинг кўпчилиги, шоир, олим, фозил хунароманд, косиблар бу таълимотга эргашдилар. Темурийлар даврида бу таълимотнинг назариётчиси ва шайхи бўлиб Хужа Ахром Вали (1404-1490) ном ўзгонди.

Бу даврда турли илмий ва илмий нъитиш муассасалари қам барпо этилди. Темурнинг айрим уғил набиралари унинг ишини давом эттириб Самарқандга турли ўлкалардан олим-фозилларни тупладилар, илмий жамоа вужудга келди. Бу жамоаларда фаннинг турли соқалари бўйича тадқиқотлар олиб борилди. Самарқандда бутун Шаръда машқур бўлган обсерватория яратилиб, юлдузлар ва осмон жисмлари ҳаракатини ўрганиш бўйича тадқиқотлар олиб борилди. Хаттотлик, китоб кўчириш, мусилъа асбоблари яратиш, кулолчилик, тиббиёт ва табиблик санъати, ахлошшунослик ривож топди. Тарих илми, тарихшунослик соқасида муқим ютуълар ўлга киритилди.

Маънавиятнинг турли соқалари ривожига махсус маблаглар ажратилди, уларнинг изчил таралъиёти дилълат марказда бўлди. Бу давр маданиятининг ривожига аввалги маънавий ютуъларга, ўадимги юнон олимлари Аристотел, Платон, Эвклид, Птолемей, Гален, Гиппократ кабилар илмий асарларидан фойда-ланиш, маданий меросимиз Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Замахшарий кабиларнинг асарларини кенг ўрганиш катта ақамиятга эга бўлди.

Бу давр жуда кўп машқур давлат арбоблари, олимлар, курувчилар, санъаткорлар, шоир кабиларни ярата олдики, уларнинг қам бирисининг мероси, ижоди, истеъдодини махсус ва чуқур тадқиқ этиш мумкин.

Бу даврда Самарқандда Мир Сайид Журжоний, Умар Тафтазоний, Абдужаббор Хоразмий, Мавлоно Мунший, Бадриддин Ахмад, Жалол Хокий кабилар турли фанлар соқасида ижод этдилар. Абдураззоъ Самарқандий, Хофиз

борилди. VIII аср охири-IX асрнинг ўрталарига келиб империяга айланди. Хусусан халифлар Мансур, Хорун ар-Рашид, Маъмун даврларида халифаликнинг Ўрта шақарлари, хусусан Боҳдод илтисодий ва маданий жиқатдан энг ривож топган шақарлардан бирига айланди. Маданият, илм-фан таралъий этади. Бу ерда турли илмий, диний музокаралар авж олди, турли мамлакатлардан келган илм вакиллари томонидан кенг илмий муқокамалар уюштириладиган бўлди, илмгоқлар вужудга келди, китоб кўчириш, турли тиллардан араб тилига илмий китоблар угириш авж олди, махсус таржимонлар мактаби вужудга келди, асар ёзишга ўзизлиш кучайди. Бу жиқатдан, айнильса, Хорун ар-Рашид ва Маъмун даври муқим ақамият касб этади.

Бу даврда биринчи академия- “Донолик уйи” ташкил топди ва бу ерда турли илмларнинг ривожини учун кенг имкониятлар яратилди, араб халифаси Маъмун унинг ривожига махсус маблағ ажратиб турди. Академия-“Донолик уйи” да халифаликнинг турли ўлкаларидан келган араб, яқудий, форс, турк, хинд, юнон олимлари биргаликда иш олиб бордилар. Унинг фаолиятида Ўрта Осиёдан борган олимлар қам муқим рол уйнайди.

Бу давр маданияти адабиётларда Яъин Шаръда уйғониш даври маданияти сифатида талкин этилади. Қалъиятда қам бу даврдаги Яъин Шаръдаги араб тилидаги маданият ўз мазмуни, йўналиши, ютуълари билан уйғониш даври маданий юксалишини ўзида ифода этди. Уйғониш даври маданияти бошля ўлкалардаги сўнгги маданий юксалишга катта таъсир кўрсатди.

Ўрта Осиёда уйғониш даври. Маълумки, VIII асрларда Ўрта Осиё Яъин Шаръда янги вужудга келган араб давлати-халифалик томонидан истило этилди. Кескин курашлар, ўаршиликларга ўарамай ерли халъ босўинчиларга ўарам бўлиб ўолди. Буюк олим Беруний ва тарихшунос Наршахий тасвирича босўинчилар ерли халъларга қам моддий, қам маънавий жиқатдан катта зарар келтирди - ерли хольимият тугатилди, шақарлар, ўадимги маданият ёдгорликлари,

мавжуд ёзувлар йнъль љилинди, китоблар ёндириб юборилди, архитектура, санъат намуналари барбод бўлди. Илм-маънавият фидойилари љурбон этилди ва хоказо, халъ халифаликка, янги динга љарам љилинди. Маънавий норозилик кучая борди, халъ мустаъилни тиклаш учун курашга љнъзълди. VIII-IX асрларда Абу Муслим, Шарик ибн Шайх, Сумбатмаг, Муканна бошчилигида халъ љнъзълонлари бўлиб йтди. Улар босълинчиларга љарши хурлик, озодлик учун курашдилар.

Халънинг мустаъиллик учун кураши натижасида IX асрнинг охирларида Ёрта Осиёда ерли Сомонийлар давлати вужудга келди, бу –араб халифалигига љарамликдан љутулиш, мустаъилни љўлга киритиш эди. Лекин бой-феодаллар, љабила бошлиълари нъртасида акиллик, бирлик, келишувнинг йнъльлиги туфайли ўзаро низо, курашлар авж олди, 3-4 аср давомида Сомонийлардан ташълари яна Ьорахонийлар, Ьазнавийлар, Хоразмшоҳлар ва бошълъа давлатлар вужудга келди, улар узоъ умр кърмай йнъль бўлиб кетди. Лекин шу билан бирга Яълн ва Ёрта Шарълъа янги шальлланган мусулмон ўлкалари нъртасида иълтисодий-маданий алоълалар авж олди. Маданият намуналари билан алмашув, ўзаро маънавий таъсир кучайди. Ьадимги хинд, эрон, араб, юнон маданий бойликлари љоришиб, адабиётларда «мусулмон маданияти» деб ном олган янги маданий љатлам вужудга келди.

Ъадимги маданият анъланаларига никоятда бой бўлган Ёрта Осиёда мустаъилликка эришган халъ бу давр ичида нъз маданиятини юксальликка кълтара олди. Шакарлар, шакар маданиятининг тез ривожидан камда маданий алоълаларининг кучайиши самараси бўлган уйълониш, Ренессанс шу даврда бошланди, Ёрта Осиё илм-фан, маънавият, тарихда мисли кърилмаган намуналар яратди.

Форобий, Абу Али ибн Сино, Беруний, Фирдавсий, Рудакий, Бухорий, Ахмад Югнакий, Махмуд Ьошгарий, Замахшарий кабилар шу давр маданий юксалишининг љоялари, чуълъиларидир. Хаттоки араб халифаси Маъмун

учун намуна шальлида аниклаб берилган. Темур узининг Мовароуннахрдаги фаолиятида шакарни обод этиш, куркам бинолар, саройилар, масжидлар, мадрасалар куриш ишига катта эътибор берди. Бошълъа ўлкалардан хунармандлар, усталар, меъморлар, бинокорларни тальиф этиб ишлатди. Элчилик ишлари кам ривож топди. Темур давлатининг маркази бўлган Самаръланднинг киёфаси тамоман узгариб, Шарълнинг энг гузал шакарларидан бирига айланди.

Темурийлар даврида давлат иккига ажратилиб Мовароуннахр ва Хуросонда идора этилди. Самаръланд ва Хирот уларнинг маркази бўлиб хизмат килди. Айниълса Темур давлатида Шохрур, Улуълбек, Султон Хусайн Бойкаро давларида маданият ривожидан учун кенг имконият яратилди. Улуълбек ва Хусайн Бойкаронинг узлари бевосита илм ва шеърят билан кам машълул бўлдилар.

Бу давр – XIV асрнинг охири ва XV асрни Ёрта Осиё тарихида сълнггиуйълониш даври деб айтиш мумкин. Ёрта Осиёдаги IX-XII асрлардаги илм-фан, маданиятнинг гуркираб яшнаши араблар истилосидан кутулиб ерли мустикал давлатлар вужудга келишидек ижтимоий-сиёсий заминга асосланган бўлса ва Ёрта Осий халълари тарихида илкуйълониш даврини ташкил этган бўлса. XIV аср охири ва XV аср мугуллар мустамлакачилигидан кутулиб ерли йирик мустикал феодал давлатининг шальлларини ва ривожидан асосида маданиятда яна кутарилиш ва кескин ривож руй берди. Бу кутарилиш аввал маданий ютуъларга, уларни янада юксалтириш ва замона маънавий талаблари асосида янгилаш натижасида вужудга келди. Бу даврда араб тили дин тили бўлиб колсада, унинг таъсир доираси анча торайди. Илм ва шеърят тили сифатида туркий тил ва форс тили асосий роль уйнайди. Бу даврда ислом дини љонун-љоидалари, талаблари диний доира ва диний маросимларда, мадраса, масжидларда ва бошълъа шунингдек давлатчилик ҳукумат тизимларида уз кучини сальлаб љолган бўлсада, маънавиятда, ахлолъ-одоб, илм-фан, санъат, шеърятда зиёлиллар ва хунармандлар фаолиятида тасаввуф ва айниълса унинг Ёрта

а)X-XII асрлар камда б)XIV-XV асрлар маданияти.

Мугуллар истилоси Ўрта Осиёдаги маданий кутаринкиликка катта зарба берди, лекин мугуллар истилосидан кутулиб, Темур бошчилигида яна мустаълилни љўлга киритиш, йирик, мустакил феодализмнинг вужудга келиши Ўрта Осиё, Хуросонда узилиб љолган маданий юксалишининг етук даражага эришуви ва миллий маданият, миллий тилнинг янада юксалиши билан якунланишига олиб келди.

XIV асрнинг Ўрталарида Ўрта Осиё тухтовсиз ўзаро низода бўлган майда феодализмликлари, иктисоднинг тушкунлиги, сиёсатда катъиятсизлик ва турли-туманлик билан характерланар эди. Шундай шароитда Амир Темур (1336-1407) хољимияти вужудга келиб, ижтимоий жараёнда тезда кузга ташланди ва мамлакат ҳаётида жуда катта роль уйнади. Амир Темурнинг фаолияти 2 даврга бўлиш мумкин: Биринчи даврда Чигатой улусининг турли амирлари хизматида бўлиб, сўнг узи кушин туплаб мамлакатни мугуллардан озод қилиш ва бирлаштириш учун кураш олиб борди ва Мовароуннахр, Хуросонда катта мустакил давлат барпо этди. Ҳаётининг иккинчи қисмини деярли умрининг охирига қадар турли Шаръ мамлакатларини қарам этишга қаратилган уч йиллик, беш йиллик, етти йиллик ҳарбий юришларга бағишлади ва бунинг натижасида Эрон, Туркия, Ирок, Шимолий Хиндистон каби љатор Шаръ мамлакатларини забт этиб, узига қаратди ва ўлкан империя яратди. Темур уз фаолиятида давлатни мустақкамлаш, уни бошқаришни мукаммаллаштириш, қуриш-қурилиш, ободончилик, сугориш, савдо йулларини кенгайтириш ишларига катта эътибор берди. Бевосита унинг раҳбарлиги ва ташаббуси билан ёзилган «Темур тузуклари» мустақкам давлат ва қонунчилик қамда давлатни катъийлик билан бошқаришни маълум қоида тартиблари асосида олиб боришга бўлган ҳаракат тиссолидир. Унда давлатни бошқаришда, мустақкамлаш ва фаолиятини таъминлашда зарур бўлган вазифа ва ижроқилар тизими уз феодализм даври

Ўрта Осиё олимларини халифаликнинг марказига олиб кетгани ва улар Бағдод академиясининг қўрки бўлиб, илм учун хизмат љилганликлари тарихдан маълум. Муқаммад Хоразмий, Аҳмад Фарҳоний, Жавҳарий, ибн Мансур Марварудий каби олимлар шулар жумласидандир. Ўрта Осиёнинг буюқ ўғлонлари номи дунё маданияти саҳифасида олтин сатрлар билан ёзиб љолдирилган. Социал утопия шу даврда шалъланди: Форобий асарларидаги етук, юксак жамоа ва қомил инсонлар қалъидаги фикр-ҳаёллар шу давр маҳсулотидир. Ўрта Осиёда бу даврда уч тилда: араб, форс, туркий тилларда ижод этилди, тафаккур мевалари ёзувларга муҳрланиб Шарънинг турли бурчаларига етиб борди.

Бу давр маданияти нзининг қучли гуманистик руҳи, инсонпарварлик нафаси, одамларни ўзаро дўстликка қалъириши, аълни ёъозлаши билан умуминсоний љадриятлар юксалтигига қўтарила олди.

Ўрта Осиё маданияти тарихида уйғониш, биринчи навбатда, љарамликдан љутулиш, мустаълил тафаккур, мустаълил ижод, мустаълил маънавийлик - мустаълилнинг самараси бўлди.

Мустаълиллик бирлик, ўзаро иноъллик ва бир маълсад йнълида қурашув натижасида љўлга киритилиши қамда салъаб љолиниши мумкинлиги тарихда бир неча бор исботланган. Мустаълиллик илм-фан, маърифатга таянсагина, ижтимоий-маданий таралъиётда юксак ютуъларга эришиш мумкин. Тарихда доно шохлар, хољимлар қам ўз саройига илму фозилларни, зиёлиларни туплаганлар, уларга имқон туғдириб, қуч-қайратларини мамлакат мустаълиллигини мустақкамлашга йўналтирганлар.

Мустаълиллик бу- маънавий ҳудбинлик, љуруъл кекқайиш, маълтанқоъллик эмас, бу-оқир меқнатни, халълни фаровонлик йўлида олиб боришга љаратилган мажбурият ва сафарбарликни, қурурни назарда тутди.

Мустаълиллик бу – бошља ўлкаларнинг қам мустаълил маънавиятини иззат – қурмат этишни, улар билан маданий ва бошља алоқаларни кенгайтиришни, улардан ўрганиш ва бор

билганини бакам књиришни књзда тутати.

Бу айнильса биз учун козирда муқимдир. Хоразмшоҳлар саройида турли ўлкалардан келган туркий, эроний, хинд, хитойлик маданият вакиллари ижод этишган Улар учун йнл хар доим очил бўлган. Маданий алоълалар, маданиятларнинг ўзаро таъсири, умуман маъданий юксалиш уйғонишнинг муқим омилларидандир.

Мустаъиллик ижодий аль, фикрнинг ривожига ланча кенг имкон ярата олса, унинг мустақкамланиши учун йнл-йнриль воситалар кам шунча кўп ва ранг-баранг бнлиб вужудга келишини нтмиш тарих сабоълари кнрсатди. Форобийнинг доно рақбар ёки рақбарлар бошчилигида фозил жамоа, комил инсон, ўзаро ёрдам асосида яшовчи халълар калъидаги хаёллари, Жомий, Навоийларнинг адолат хукмрон бўлган ўлкалар, чекиз инсонийлик ва юксак ахлоль-одоб калъидаги уйлари шундан мустаъилликда туђилган ва аввало мустаъилликни назарда тутати. Хозирда умуминсоният манфаати тарихнинг биринчи сакифасидан ўрин олаётган бир даврда мустаъил, илм-маърифатни эъзозлаш, инсонга мукаббат, ўзаро акиллик, маънавий юксалишнинг лыммати янада кнчайиб бормольда.

Мустаъиллик ва уйғониш, мустаъиллик ва юксалиш нъвий бођлильдир, у биздан аль-идрокни, билимни, истейдоду лобилиятни, фаолликни, куч-ђайратни талаб этади.

Ислоннинг вужудга келиши мусулмон диний альидаларининг шалъланиши Макка шакарида тнђилиб ўсган Мукаммад (570-632) исмли шахс номи билан бођлильдир. Мукаммад 610-йилдан бошлаб ўз диний тарђиботини бошлаган, барча арабларни лабиласи, жинси, ижтимоий мављеи, илтисодий ахволидан латъий назар ягона худога – Оллохга сиђиниш ва буйсунишга тарђиб лылган ва нзини худонинг ердаги вакили – «Пайђамбар» деб эълон лылган.

Худо номидан Мукаммад пайђамбар томонидан айтилган ислоннинг асосий альидалари, ахлолий ва хукукий нормалари ундан сннг ёзилган «Љуръон»га киритилган ва бу китоб мусулмонларнинг муладдас китоби хисобланади.

билан бир лъаторда турли миллий адабий тилларнинг мустакиллашувига олиб келган эди.

5.Маънавий, гоъвий жикатдан Шарълуйђониш маданияти, фалсафаси, ижтимоий фикри утмиш камда кушни ўлкалар, халълар маданияти меросидан кенг фойдаланиш, ўзаро маданий алокаларнинг кучайиши, кенг маънодаги ворислик, турли маданий бойликларни коришуви, кўп янги маданий анъаналарнинг тугилиши, шалъланиши ва ривож асосида таралъий этди. Хусусан араб, форс,ладимги юнон, хинд, туркий маданияти бойликлари янги давр талаби асосида янгича маданий юксалишни вужудга келтирди.

6.Оврупо ва Ялин Шарль камда Ўрта Осиёдагиуйђониш даври илми ривожиди умумий мерос-ладимги юнон илмий фалсафий меросининг роли ниҳоят муқимдир. Мусулмон Шарлида мазкур мерос ладимги Шарль халълари-Миср, Месопотамия, Эрон, Хиндистон, Хитой маданий меросидан фойдаланиш билан боғланган.

Оврупода эса юнон илмий-фалсафий мероси ладимги юнон мутаффакирлари Аристотель, Сократ, Гален, Эвклид кабилар асарларининг аввало араб тилидаги таржимаси оркали маълум бнлди. Италия, Испания каби мамлакатларда ладимги юнон илмий-фалсафий меросдан фойдаланиш араб тилида яратилган умумий илмий меросдан, жумладан унинг муқим кисми булмиш илк Ўрта асрда Ўрта Осиёда шалланган ва асосан араб тилида яратилган илмий-фалсафий меросдан фойдаланиш билан узвий боғланиб кетган эди.

7.Уйғониш маданияти, жумладан Ялин Шарль камда Ўрта Осиёуйђониш маданиятининг асоси унинг инсонпарварлик характеридир: инсон, инсоний аль, хистуйгу, инсон маънавий бойлигини эгаллаш, уни Ўрта асрчилик маънавий бикиклигидан кутултириш ва яна бойитиш, юксалтириш масалалариуйђониш маданиятининг марказида туради.

Ўрта Осиё уйђониш маданиятини икки босльичга бнлиш мумкин:

ижтимоий – иктисодий, сиёсий – маънавий ролининг кучайиб кетиши билан узвий боғлиқ, бўлиб шу жараёни ўз ичига олади. Шакар маданиятининг ривож, бу ўзурилиш ишлари, савдо – сотиқ, қунарсандчилик, таълим-тарбия марказлари, китоб ўқиш, китобхонлик, илмхонлик, ўзувининг ривож қабиларни назарда тутди.

3.Ўйғониш маданиятининг вужудга келиши ижтимоий жикатдан феодал муносабатларини ривож даврига тугри келади. Оврупода бу буржуа ишлаб чиқариш муносабатларининг шаллани бориши билан қунарсанд, мусулмон Шаръида феодал ишлаб чиқаришининг юкори босқичларига кутарилиши билан боғлангандир. Бу даврда кишлок хужалиги, савдо-сотиқ, хунарсандчилик, пул муносабатлари авж олади.

4.Оврупода, Яъин Шаръ камда Мовароуннахр ва Хуросонда сиёсий жикатдан ўйғониш даври феодал муносабатлари ва ташқи алоқаларнинг ривожига, маълум жикатдан миллий белгиларга асосланган мустақил, йирик феодал давлатларининг вужудга келиши, ташқил топиши билан боғлиқ бўлди.

Ўйғониш даври Хорун ар-Рашид, Маъмун қабилар бошчилигида араб давлатининг ривож, Ўрта Осиё ва Хуросонда халифалик таъсирдан кутулиш, мустақил учун олиб бориш курашлар натижасида ерли форс-тожик ва туркий анъаналарга таянган миллий ижтимоий жамоа, давлатининг бошлангичи бўлиш Сомонийлар, Хоразмшоҳлар, Қорахонийлар, Газнавийлар, Салжукийлар феодал давлатларининг вужудга келиши билан характерланади. Бу жараён,ўйғониш маданиятлари шалланишининг дебочаси, бошланиши бўлди. Бу маданиятлар ривожининг муқим натижаси сифатида тожик ва туркий тиллар миллийлик хислатларга эга бўлиб, адабий тил сифатида шалланди. Шу тилларда бадий илмий асарлар вужудга келди.

Оврупода кам XIV-XVII асрдагиўйғониш маданиятининг ривож илмий ягона адабий тил-лотин тили

Ўруьондан сўнгги иккинчи муъаддас китоб «Хадис»дир, у Мукаммад пайгамбарнинг хаёти, фаолияти айтган курсатмалари, ўилган ишлари, суҳбатлари қалъидаги турли маълумот ва ривоятлари тупламидан иборат. Хадис Ўруьондан сўнг ўўўўўга туширилган. Даврлар ўтиши билан хадислар тўпланиб тартибга солина бошланган. Х асрларга келиб обрули ва ишонарли деб танилган қадисларнинг 6 та тўплами вужудга келган, қадисларни йиўувчи, шархловчи, тарўиб этувчилар «муқаддис» деб аталган, қадислар тўплами эса сунна номини олган.

Ўруьон ва қадис мусулмон илоқийети, дунё ўараши, фалсафаси, маънавияти, ахлоъи, қуълўи қабиларнинг асоси қисобланади. Уларда дин, илоқийет, диний эътилод масалалари билан бирга ўз даврининг ахлоъий ва сиёсий анъаналари, инсонпарварлиги, инсонларни ўовиштирувчи, улар ўртасидаги зиддият низоларнинг олдини олувчи, адолат ўрнатишга ўаратилган ахлоъий фикрлар кам кенг ўрин олган.

Ислон араб халифалигига бўйсундирилган мамлакатларнинг маънавий қайтига катта таъсир қўрсатди. У фалъат диний аъидалар системаси сифатидагина эмас, балки дунёўараш, маънавий маданиятнинг муқим йўналиши сифатида турли соқаларни кам бўйсундира борди.

Шунинг учун кам қўп адабийетларда ислон дини таръланган ва хукмрон динга айланган ўлкалар маданияти яхлит холда «ислом маданияти» деб юритилади. Ислон келиб чильъандан сўнгги 3-4 аср давомида у таръланган мамлакатларнинг маданияти таъсирида бу янги диний – ўоявий тизим ичида турли оъимлар, таълимот, йўналишлар вужудга келди. Бу оъимлар умумий ислон дини принципларини эътироф этган қолда ўатор соқалар, аъидалар талъинида бир-биридан тафовут ўилар эди. Улар ўртасида вужудга келган зиддият ва курашлар мусулмон мамлакатлари маънавий хаётини мураккаблаштириб юборди. Ислондаги демократик оъимни ифодаловчи хорижийлар харакати вужудга келди. У майда гурухларга бўлиниб,

сўнгроль диний аъидаларни эътироф этишда бир – биридан фаръ этувчи шиалар ва суннийлар йўналиши шайлланди. Меънаткаш халънинг адолат учун кураши жараёнида сектантлик ҳаракати вужудга келиб исломда у исмоилизм ва карматлик йўналиши шайлида нз ифодасини топди.

Исмоилизм ва карматлар исломда хурфикрлилик ва демократия учун курашнинг кўринишларидан бири эди. Карматларнинг тенглик, ўзаро ёрдам каби фикрларини атоъли мутафаккир, шоирлар Рудакий, Носир Хисрав, ал-Маарий, Абу Али ибн Сино кабилар кимоя шилдилар. Шунингдек, айрим аъидаларни, хусусан, ирода эркинлиги, таъдир, инсон фаолиятининг маъсадлари каби масалаларни талъин этишда мутазиллийлар ва мутакаллимлар йўналиши ташкил топиб улар нртасидаги кураш кўп олим, мутафаккирлар дунёларашига катта таъсир кърсатди.

Ислом маданияти адабиёт, санъат, фан, фалсафа, ахлоъ, урф-одат, таълим-тарбия, кабиларнинг барчасига нз таъсирини кърсатди. Ислом жуда катта музофотдаги халълар маданий бойликлари, анъаналарнинг ўзаро таъсирини кам кучайтириб юборди.

Ўрта Осиё халъларининг бой маданий анъаналари нафаъат бу ердаги, балки бошъа музофотлардаги мусулмон маданияти ривожига кам катта таъсир кърсатди.

Ўрта Осиё халъларининг арабларга лярши олиб борган узлуксиз кураши IX асрнинг охирларига келиб Хуросон ва Мовароуннахрда мустаъил феодал давлатларнинг шайлланиши билан якунланди. Бу катта худудда IX-XI асрлар давомида Сомонийлар, Ъазнавийлар, Салжукийлар, Ъорахонийлар, Хоразмшоҳлар давлатлари вужудга келди, лекин шу билан бирга улар нртасида ўзаро курашлар кам авж олди.

Шундай шилиб, IX асрга келиб Ўрта Осиё ва Хуросонда сиёсий-ижтимоий вазият нзгарди, у халифаликдан озод бъллиб мустакил ривожланиш йўлига кирди.

Мовароуннахр ва Хуросондаги форс-тожик тилидаги бадий адабиёт, туркий бадий адабиёт калъида манбалар

кизикишнинг кучайиши, унинг сирларини очишга ва ундан фойдаланишга интилишнинг ортиб бориши, шу муносабат билан табиатшунослик илмларининг ривожланиши;

- билишда аълни мезон деб билиш, аъллий билиш, рационалистик усул, илмийлик ролининг ошиб бориши;
- инсонга мухаббат, унинг ахлоъий, аъллий хислатларини, кобилиятларини ўрганиш ва фазилатларни очиб беришга интилиш, мантик илмига катта эътибор бериш, комил инсонни тарбиялаш, етук фозил жамоа калъидаги фикрларни асослаб бериш;
- диний тасаввур, диний таълимотлар ривожига диний-ахлоъий мавзунинг устунлиги, инсон хулки, манфаатларининг диний гоъларида етакчи мавзуга айланиши, ички маънавий камолот, Оллохга субъектив ички мукаммаллашув, маънавий-рухий кутарилиш, юксалиш ёрдамида эришув ва унинг сифатларига муъссар бъллишга каратилган фаолият;
- огъаки ва ёзма суъга катта эътибор, унинг ижтимоий-ахлоъий кудратини куйлаш, таърифлаш, шеърият, филология, бадий маданиятнинг юксак ривож, суъ санъати, риторика билан шугулланиш маданийликнинг муким белгисига айланиб бориши. Бу хислатлар уша давр илгор маънавиятнинг характерли хусусиятига айланди.

Кайд этилган хислатлар Ўрта Осиё камда Яълин Шаръдагиуйёониш маданиятининг бошъа регион, хусусан Овруподагиуйёониш маданияти мазмуни билан яълинлигини, ухшашлигини курсатади.

Умуман кайси регионда булмасин, куйидаги хислатларуйёониш маданиятига, жумладан Ўрта Осиё ва Яълин Шаръдагиуйёониш маданиятига хослигини куриш мумкин:

1. Уйёониш маданияти маданий ривожланишнинг юкори даражага кескин утиш жараёнини уз ичига олди ва назарда тутди.

2. Уйёониш маданияти, биринчи навбатда, шакар маданиятининг юксалиши, шакарнинг жамият хаётидаги

Мусулмон Шаръида IX-XII асрлар маданияти уз мазмуни, мохияти, тарихий ривожланишдаги урни, мавкеи жикатидан Оврупо мамлакатларидаги XVI-XVII асрдаги уйғониш маданиятига тугри келади. Лекин албатта уларни тенглаштириш ноўриндир. уйғониш маданиятлари Шаръ ва Оврупонинг турли шароитларида узида узига хос хислатларини ифодалади. Овруподауёғониш маданияти феодализм муносабатлари ва маданиятининг янги ижтимоий-маънавий талабларига жавоб беролмаслиги ва янги эҳтиёжларини кондиришга бўлган интилишини натижасига вужудга келиб, янги ижтимоий муносабатлар, буржуа муносабатлари ва буржуа маданиятининг ривож топиши билан яқунланади.

VIII- IX асрларда мусулмон Шаръи, хусусан араб халифалиги марказида, Яъин Шаръида феодализм тез ривожланиди, бу ривожланиш халифаликнинг бошља режаларига кам таъсир кърсатди.

Ўрта Осиёдауёғониш маданияти олдинги илк феодализм маданияти маънавий даражасидан фаркли уларок, феодализмнинг тез ривож, араб истилосидан кутулган ерли мустанкил феодал давлатларининг (Сомонийлар, Газнавийлар, Корахонийлар, Хоразм-шоҳлар давлатлари) ривож билан боғлиқ янги эҳтиёжлар асосида шалланди. У ижтимоий жикатдан янги ривожланган боскичга кутарилиш талабларини, имкониятларини узида ифодалади, лекин бу ривож топган феодализмдан сьнг янги буржуа муносабатлари эмас, тушкунлик даври вужудга келди.

Биз бу давруёғониш маданиятининг характерли томонлари сифатида куйидаги хислатлар, белгиларни курсатишимиз мумкин:

- дунёвий илмларга интилиш, дин ва диний билимларни жамият, инсонлар манфаати нуктаи назаридан талкин этиш;
- турли халъларнинг маданий – маънавий мероси, утмиш маданий кадрийтларидан (араб, эрон, юнон маданияти бойликлари) фойдаланиш;
- табиатни, мавжуд хаётни, мавжудотни ўрганишга

етарли даражада: араб тилидаги адабиёт калъида бирдан-бир манба Ўрта Осиё олими Абу Мансур ибн Абдумалик Ас-Саолибийнинг «Йатимат-ад-дахр фи махосин ахл ал-аср» («Аср ахли фозиллари калъида замона дурдонаси») камда «Татиммат ал-Йатима» номли антология хрестоматияларидир. Бу китобда турли мусулмон ўлкаларидаги араб тилида ижод этган йирик шоирлар калъида ноёб маълумотлар ва улар асарларидан намуналар келтирилган. Бу антологиянинг туртинчи лъисми тулигича Мовароуннахр ва Хуросонда араб тилида ижод этган шоирларга бағишланган.

Ас-Саолибийнинг ижоди, унинг мероси, шунингдек, Ўрта Осиёда араб тилидаги бадий адабиёт калъидаги маълумотлар атольи олим И. Абдуллаевнинг узоль йиллик илмий тадлийотлари туфайли бизга маълум бўлди.

Абу Мансур ас-Саолибий (961-1038), Беруний, Ибн Сино, Фирдавсийлар билан бир даврда яшаб, нз замонасининг машкур олиму фозиллари билан мулоьотда бўлди. У Нишопурда тьғилиб усган бўлса-да, Бухорода яшаб ижод этди. 50 дан ортиль филология, адабиётшуносликга оид нз замонаси адабий хаёти калъида нихоятда бой маълумотларни нз ичига олган асарлар ёзиб льолдирди.

Ас-Саолибий Хуросон ва Мовароуннахрда яшаб, араб тилида ижод этган 124 та шоир калъида лъиска маълумотлар ва шеърларидан намуналар келтиради. Булар Бухоро, Хоразм, Насаф (Карши), Марв, Марваруд, Шош, Форёб, Балх, Хирот, Газна каби шакарларда тьғилиб Ўрта Осиёда ижод этган шоирлардир.

Мукаммад ал-Муродий Бухоронинг етук шоирларидан, Рудакийнинг дўсти, шу ерда тьғилиб ньсан. Замонасининг йирик шоирлари билан мулоьотда бўлган. У икки тилда-асосан, араб, лъисман форс-тожик тилларида ижод этган. Лъасидалар, давлат идораларида ишловчи ходимлар калъида сатиралар ёзган.

Мукаммад ибн ал – Мусабий сомонийлар даврининг

шоирларидан, котиб ва давлат арбоби бълиб ишлаган. Араб, форс-тожик тилларида ласидалар, ғазаллар, сатиралар ёзган. Унинг фаолияти, ижоди, шеърляти қалыда бошля манбаларда бирмунча маълумотлар келтирилади.

Абу-л фазл ас-Суккари ал-Марвозий Маврнинг маълум шоирларидан бири бълиб, араб ва форс тилларида шеърлар ёзган. Матал, маъллардан ва халъ адабиётидан кенг фойдаланган. Унинг томонидан лълланган маъллар, байтлар хозирда кам халъ ўртасида учраб туради.

Абу Мукаммад ибн Матран ал-Матроний Шош (Тошкент) шакрида тъғилиб усган, нз даврининг атоъли шоирларидан. Бухорода обру лозонган, шеърлар, ласида ва сатиралар ёзган, табиат гъзаллигини куйлаган.

Абу Ахмад ал-Котиб Бухорода тъғилиб усган, саройда котиб бълиб хизмат лъилган. Нз даврининг маданиятли, энг нълимишли кишиларидан бўлган. Маккада бўлган, лъисля вальт Бағдодда яшаган, Хирот, Нишопурда ишлаган, лекин асосан умрини нз ватани Бухорода нтказган. Абу Ахмад ласида, сатиралар ёзган, шеърларида пессимистик рух кучли, шунингдек у лъонуншунос олим кам бўлган.

Хусайн ибн Али ал-Марварудий сомонийлар даврининг шоирларидан бири. У хозирги Мурғабнинг юъори лъисмида жойлашган Марваруд шакрида тъғилиб усиб, Бухорода яшаган. Унинг ижоди халъга яъин бўлган. У шохга лъарши лъаратилган шиа, кармат каракатларида иштирок этган.

Ал-Лахкам ал-Харроний Бухорода деякли 30йил давомида ижод этган нз замонасининг машкур шоирларидан бири. У Термиз, Хоразм шакарларида кам хизмат лъилган, асосан сатира, лъисман ласидалар ёзиб турган. У сомонийлар даврининг вазирлари, давлат ишлари устида иш юритувчи шахслар устидан кулган, юъори лавозимдаги кишиларни лъаттиль танлъид лъилган. Кўп асарларини бадиха тарзида яратган.

Абу Бақр Мукаммад ибн ал-Аббос ал-Хоразмий ((935-993) нз даврининг машкур шоири, ёзувчиси, олими. Унинг мероси араб тилидаги шеърлар ва насрий дидактик

маънавий алокалар ислом мафкурасига асосланган бошля халъларни кам уз таъсирига олди.

Турли халълар, ўлкалар эришган утмиш ва уз даври маданиятининг ранг-баранг бойликларидан фойдаланиш маданият, маънавият соқасидаги тасаввур, фикр, билимларнинг нихоятда тез бойиб кетишига камда уларни танлаб, энг кимматлисини, қалъиййсини узлаштиришга олиб келди. Бу билимлар ислом диний аълидалари ва таълимотларини кам билимнинг, илмий тасаввурнинг бир кўриниши сифатида уз ичига сингдириб юборди. Дунёвий илмлар ва диний, илохий тасаввурлар бир бутун холда қабул этилиб, инсонлар, диннинг узи кам илмий категориялар асосида тушунти-рилиб, улар айрим мутафаккир олимлар асарларида кенг ўрин эгаллади. Табиат ходисаларини, реал объектив жараёнларни ўрганиш, инсон хис-туйгуси, ички дунёси, хулк-одобини, ўзаро муомаласини юксак даражасига кутариш, комил инсон масаласи санъат, адабиёт, инсонпарвар илмларнинг олий предметида айланди.

Бу даврда илм, санъат, адабиёт, диний наза-риялар, сиёсат, хулк-одобшунослик, тарихшунослик, хуллас, маънавий маданиятнинг турли соқалари бўйича ижод этиб, уз даври ва келажак учун катта наф келтирган муқим, оламшумул ютуъларни лъўлга киритган Бухорий, Термизий, Хоразмий, Марвозий, Мукаффа, Джохиз, Форобий, Ибн Сино, Маарий, Фирдавсий, Рудакий, Саолибий, Беруний, Закария Розий, Киндий, Мутанаббий, Ахмад Югнакий, Махмуд Кошгарий, Замахшарий, Маргилоний, Табарий, Наршахий, Байхакий, Жобир ибн Хайян, Яссавий сингари лъатор олим-мутафаккирлар номини кайд этиб утмок лозим.

Бу давр мусулмон Шаръида, жумладан Ўрта Осиёда узок асрлар бутун феодализм даври мадания-тининг ривожини белгилаб бериш билан бирга унинг ютуълари учун юксак мезон яратилди. Ўрта Осиёда, масалан, феодад муносабатлар ва феодад маданияти XIX аср бошларига кадар ривож топган бълса-да, уз курсаткичлари, ютуги жикатдан бу давр маданиятини кадриятлари даражасига кутарила олмади.

ХУЛОСА

Ўрта Осиёда феодализм муносабатлари ва феодализм маданияти V асрлардан XIX асрнинг охири-XX аср бошларигача давом этган ва деярли 15 аср давомида ривожланган ва ҳукмрон бўлиб келган бўлса, шу ун беш асрлик маданий тарихнинг белгиловчи мазмуни, йъналиши, IX-XIII асрлар орасидаги маданий юксалишдир деб курсатиш мумкин. Бу давр маданияти нихоятда таралъий этган бўлиб, октябрь инкилобига қадар Ўрта Осиё феодализм маданияти ривожининг бошъа давлатларига нисбатан уз даражаси, етуқлиги жикатидан энг юкори босқични ифодалади, деб бахо бериш мумкин.

Мазкур маданий юксалиш феодал муносабат-ларининг, хусусан, феодал бошъарувининг марказла-рига айланган шакарларнинг у ердаги хунармандчилик, савдо-сотик алоқаларининг тезлик билан ривожланиши асосида вужудга келди. Бу ривожланиш эса Ўрта Осиёнинг араб халифалигига кушилиши, кенг савдо-сотик алоқаларига киришуви, ислоннинг тарқалиши натижасида янада авж олди.

Аввалдан мавжуд бўлган ва Ўрта Осиёнинг Гарбидан Шаръигача кесиб утган қамда лъатор шакарларни қам уз ичига олган машкур Ипак йули мавкеининг янада кучайиши қам маданий ривожланишда муқим роль уйнади. Мовароуннахр ва Хуросоннинг лъадимий бой маданияти унинг араб халифалигида, бутун мусулмон Шаръидаги ролини, маданий равнаъида етакчи ўрин тутишини таъмин-лашда муқим ақамиятга эга бўлди. Бой маданий меросдан фойдаланишнинг объектив ижтимоий шароитлари вужудга келиши билан маънавий равнақни тездан юзага келтиришда муқим омил, манда бўлиб хизмат килди. Шу билан бирга турли ўлкаларни уз ичига олган мусулмон Шаръида уларга тусик бўлган олдинги гоёлар бартараф этилиб, ислон тарқалган турли юртлар, мамлакатлар маданиятининг ўзаро таъсири, муносабати кучайди, авж олди. Бу ўзаро маданий-

асарлардан иборат бўлиб, уз даври маданияти тарихини ўрганишда муқим манбадир. У араб тили соқасида йирик мутахассис бўлган, лексика, этнографияни яхши билган. Насрий асарлардан ташъари кўп лъасида, сатира, марсиялар ёзган. Давлат арбоблари устидан кулган, уларни фош этган, ишълмас дангасаларни танълд лъилган. У Хоразмда туђилиб усиб, сълнг уз юртидан чилиб кетган. Ироль, Сурия шакарларида бўлиб Халабда Сайф уд-Давла саройида яшаган, сълнг Бухорода Сомонийлар саройида бўлган. Умрининг охирида Нишопурда яшаб вафот этган.

Унинг «Расоил» («Номалар») асари насрда ёзилган. «Расоил» илм-фан, ахлоль-одоб, таълим-тарбия, дўстлик қалъидаги хатлар тупламидан иборат бўлиб, қам мазмуни, қам ёзиш усули жикатидан уз даврининг ажойиб асаридир. У ёзишмалар-номалар жанрининг сълнгти ривожига жуда катта таъсир кърсатган.

Рашид ад-Дин Муқаммад ал-Умари-Вотвот (1114-16 йилда туђилган, вафоти 1182-83 йиллар) хоразмшоҳлар саройида яшаб, уз шеърлари ва насрий асарлари билан машкур бўлган, бошъа лъатор шоирларга хомийлик лъилган. Уша давр тарихчиси Ёкут Камавийнинг «Иршод» китобида лъайд этилишича, Вотвот «шеър ёзиш ва насрда нихоятда мохир эди, араб тили ва грамматикаси сирларини қамда адабиётни қаммадан кърра яхши билар эди. Унинг шухрати бутун оламга тарълалди ва барча ўлкаларга машкур бўлиб кетди». Баъзан у бир вальтнинг нъида қам араб тилида, қам форс тилида бошъа-бошъа вазнда шеър айтар эди. Вотвот араб ва форс тилларидаги шеърятга оид лъатор девонлар муаллифидир.

Абу Абдуллох Муқаммад ибн Қамид ал-Хоразмий уз даврининг ажойиб шоири ва давлат арбоби. У хоразмшоҳлар саройида котиб, вазир, дипломат, элчи бўлиб ишлаган, лъатор лъасидалар, лирик шеърлар ёзган.

Илк Ўрта аср муаллифлари Ёлут Камавий, Абн Аби Усайба асарларида X-XII асрларда Хоразмда хоразмшоҳлар даврида жуда кўп шоир, ёзувчилар яшаб ижод этганликлари

каъида ҷимматли маълумотлар келтирилади. Абу Али Найсабурий, Ал Боккали, ал-Хоразмий, Ёъуб ас-Саккокий каби унлаб олим-шоирлар шулар жумласидандир.

Хайдар ал-Хужандий сомонийлар даврида Хужандда туҳилиб усган, араб тилида ижод этган шоирлардан. Ас-Саолибий унинг сатира ва лирик шеърлар ёзганлиги каъида маълумот беради ва байтларидан мисоллар келтиради.

ФОРС ТОЖИК ТИЛИДАГИ АДАБИЁТ

Х асрларга келиб форс-дарий тилларида бадиий адабиёт ривож топа бошлади, айрим холимлар, айниҳа сомонийлар форс тилидаги шеърятнинг ривожига катта эътибор бердилар.

Бухоро, шунингдек Самарқанд, Марв, Чағониен, Балх, Нишопур шакарларида адабий марказлар вужудга келди.

Бу даврда форс-тожик тилида ижод этган шоирлардан Шохи Балхий, Абдушукур Балхий, Равнаки Бухорий, Дакикий, Хаббар Нишопурий, Шокир Бухорий кабиларни курсатиш мумкин. Лекин форс-тожик шеърятини, бадиий адабиётни Рудакий, Фирдавсий, Дакикий, Абдулҳасан Термизий, Носир Хисрав, Умар Хайём кабилар дунёга машқур ылдилар.

Абу Абдулло Рудакий Ўрта аср форс-тожик шеърятининг буюк устои. У ӯрта асрдаёқ шоирлар томонидан «устод» деб улуғланган. Шоир IX асрнинг тахминан иккинчи ярмида Самарқандга яъин Рудак ӯишлоӯида туҳилган. У ёшлигиданок шеърят ва мусиљага ӯизилъан, араб ва форс адабиётини яхши билган, илмларни ӯрганган. Рудакийнинг шеърӣ мероси ниҳоятда бой ва ранг-барангдир. Рудакийга мансуб «Калила ва Димна», «Даврони офтоб», «Синдбоднома» сингари ӯатор поэмалардан парчалар сальаниб ӯолган бълса-да, улар муаллиф меросининг наъадар бойлигидан далолат беради. Мавзуи, мазмуни жикатдан кам Рудакий шеърятни ниҳоятда бой ва ранг-баранг бълӣб, инсонга мухаббат, инсонпарварлик руҳи

мугулларни бирлаштириб, ӯатор жангларда енгиб Хитойдан мустакил бълӣб ажраб чикди. Чингизхон давлати тез ривожланиб кушни давлатлар, хусусан гарбий кушинлар хисобига уз ерини кенгайтира борди ва тез орада империяга айланди. 1218 йилда мугуллар отрядининг Хоразмшоҳ кушни билан биринчи тукнашуви бълӣб утди. Тарихчилар Чингизхон хужумининг ӯатор сабабларини келтирдилар, булар ичида Хоразмшоҳлар давлатининг уша даврдаги бошлиги Муқаммад Хоразмийнинг мугулларга нисбатан тутган ички нотугри сиёсатини кам курсатиб утадилар. Чингизхоннинг угли Жужи бошлик мугуллар 1219 йили Хоразмшоҳларнинг шимолий калъаларидан булмиш Утрор шакарига хужум бошлайдилар. Калъанинг енгилишини кутиб турмай улар кушинларининг маълум кисмини колдириб Мовароуннаҳрга бостириб кирадилар. Ўрта Шаръда энг катта империя ва кўп сонли кушинга эга бўлган Хоразмшоҳ мугуллар хужумига каршилиқ курсатишни шакарларнинг узига топшириб куйди, хар бир шакар узини химоя этди. Мугуллар 1219-1221 йиллар давомида Мовароуннаҳрнинг ӯатор шакарла-рини босиб ола бошладилар, жумладан Утрор, Шош, Бухоро, Самарқанд, Термиз, Марв кабиларни ӯўлга киритдилар. 1220 йилда Муқаммад Хоразмшоҳ вафот этди ва тахтни уз угли Жалолиддин Мангубердига колдирди.

Мугуллар томонидан Ўрта Осиё, умуман Хоразмшоҳлар давлатининг босиб олиниши халъимиз хаетидаги энг фожиали воъеаларидандир. Зур харбий маҳоратга эга бўлган жасур Жалолиддин бошчилигида мугуллар хужумига карши кураш эса Ўрта Осиё халълари тарихида энг ёркин из колдирди.

Мугуллар босиб олган жойларини хароб килдилар, аҳолини улдирдилар, шакарларни талон-торож этдилар, гуллаб турган мамлакатни вайронага айлантирдилар.

Жалолиддин Мангубердини ӯатор жанглардан сьнг 1231 йилда курдлар юртида курбон бълди. Мугуллар боскинчилиги Ўрта Осиёнинг IX-XII асрдаги юксак маданий ривожига катта зарар келтирди.

Хуллас, накшбандийлик инсонни улуглайди, унинг хаётига, табиатан фаол муносабатда бўлишини тартиб қилди. У бундай таълимотлари билан, бир томондан, ҳукмрон дин арбобларининг норозилигини, иккинчи томондан, аҳолининг ижобий муносабати, хайрихоҳлигини кучайтирди. Бу таълимот Баховуддиндан сўнг унинг шогирдлари Алаутдин Аттор (вафоти 1440 йил) ва Мукаммад Порсо (1345-1420) томонидан маълум тартибга солинди. Мугуллар ҳукмронлиги даврида накшбандийлик ғоялари Ўрта Осиё маданий ҳаётида халқни уюштиришда, уни мустақилка қорлашда ижобий роль уйнади. Темурийлар даврида Абдурахмон Жомий, Хужа Ахрор, Алишер Навоий томонидан янада олий босқичга кўтарилди. XV асрнинг кўп шоир, мутафаккирлари бу ғояни қўллаб-қувватладилар. Накшбандийлик устун таълимот сифатида 2-3 аср давомида нафакат Ўрта Осиёда балки Хиндистон, Туркия, Эрон, Кавказorti, Араб мамлакатларида ҳам кенг тарқалади. Ўрта Осиёда турли суфийлик олимларининг таъсири XIX асрга қадар давом этганини қўрамай. Суфизм мусулмон мамлакатлари ҳаётида муқим ижобий-мафкуравий ва маданий роль уйнади. У бадий адабиёт, фалсафа, мусиқа, маориф, таълим-тарбияга катта таъсир қўрсатди, турли мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида шубҳасиз сунмас из қолдирди.

Ортодоксал ислом, ҳукмрон диний ҳолимият, йирик дин арбоблари ҳар доим суфийлик таълимот-ларига, тасаввуф олимлари ва биродарликлари, суфийлик марказларига нисбатан салбий муносабатда бўлдилар, уларга ҳурфикрлилик манбаи, ҳукмрон диний аъидалар обрусига зарар етказувчи фаолият манбаи деб қарадилар, айрим ҳолларда уларга қарши қоралаш, қўвғин қилиш, жазолаш усуллари қам қўладилар.

1219-20 йилларда узининг энг ривож топган даврида Хоразмга Чингизхон бошлиқ мугуллар босиб қирди. Бу даврда хоразмшохлар давлатидан анча Шаръда-Мугулистонда Чингизхон давлатидан анча Шарда - Мугулистонда Чингизхон давлати шалъланди. У тез орада

билан суғорилгандир. Унинг шеърларида гуманизм, ижтимоий адолатсизликни қоралаш, инсон аъл-заковатини улуглаш, илм-фаннинг ақамияти, инсон бахт-саодати сингари масалалар муқим ўрин эгаллайди. Бадий жикатдан қам Рудакий шеърлари бошлалар учун ибрат буларли даражада. Рудакий қўр бўлган. Унинг қалбидаги маълумотлар бир-бирига зиддир. У қамонасининг илҳор ғояларига қамнафас бўлган, шиалар ва қарматлар ҳаракатига хайрихоҳлигини билдирган.

Маълумки, қарматлар уз давридаги ортодоксал диний дунёларашни танлид қилган ҳолда, тенглик ва адолат ғояларини олға сўрган эдилар. Рудакий шу билан бирга, уз истеъдоди, шеърлари билан қомонийларнинг эътиборини қозонди. Унинг шеърлари қодда, қарангдор, халқ учун тушунарли, маъмуни қўлур, таъсир қўчи эса ниҳоятда таъсирчан бўлган. У уз шеърларини қўйга солиб, қўшиқ қўлиб қўйлаган, қарбадда яхши қалган.

Абу Мансур Мукаммад ибн Аҳмад Даъийий (942-979) X асрнинг Рудакийдан кейинги энг машқур шоирларидан. Маълумотларга қараганда, Самарқандда туғилган ва ёшлигидан бошлалар шеърга қўзилқан, қомонийлар қаройида яшаган, ақосан қасидалар ёзган.

Даъийийнинг 1209 байти қалланиб қўлган, уларда қардуштлиққа узининг хайрихоҳлигини билдирган. У биринчи бўлиб «Шохнома»ни шеърли баён этишга ҳаракат қилган, лекин қалат бир қасминигина ёзиб тугатган ҳолос. Бу қасм сўнгрўл Фирдавсий томонидан «Шохнома» эпик қозмасига қиритилган.

Абулқосим Фирдавсий (942-1020) Тус ялинида туғилган, араб ва қорс адабиётини яхши билган, бутун умрини исломга қадар бўлган Эрон шохларининг афсонавий қаҳрамонлиқларига бағишланган катта эпик асар «Шохнома»ни яратишга қарф этган. Бу эпосдаги воқеа, ҳодисалар узўл афсонавий утмиш қалбида бўлса-да, Фирдавсий қардуштий динини ҳимоя этган, зулм ва истибдодни қоралаган, адолат ва қаллиятни, қаҳрамонлиқни

куйлаган, уз давридаги воъеаларга муносабат билдириб турган.

«Шохнома»да Фирдавсийнинг фалсафий, ижтимоий-ахлобий лъарашлари уз ифодасини топган, унда халънинг донолиги ифодаланган. Шунингдек, асарда маълоллардан кам кенг фойдаланилган. «Шохнома» Ўрта асрдаги форс-дарий шеърятининг олий намунаси бўлибгина бўлмай, муқим тарихий манба ҳамдир. Уз шеърятда таъкидлаганидек, «Шохнома» асари билан Фирдавсий узига абадий хайкал яратиб кетди ва авлодлар ташаккурига сазовор бўлди.

Манбаларда кўрсатилишича, «у ўз даврининг илҳор ҳоялари-мутазилийлар эътилодида бўлган». «Шохнома»ни тугатиб Султон Махмуд Ўзбегга таъдим этган. У бу асар ва шоирга етарли даражада эътибор ва баҳо бера олмаган.

Носир Хисрав (1003-1088) уз даврининг машҳур мутафаккири ва шоири, узининг фалсафий мазмундаги насрий асарлари, эркин шеърят билан ном бўзонган. Помирнинг Кабодий шайхиди туғилган, асосий маълумотни Марвда олган ва у ерда ижодини бошлаган, 35 ёшида Ўрта Осиёдаги ҳукмрон сулолалардан салжукийлар хизматида бўлган. Уз давридаги илмларни пухта эгаллаган, фалсафага бўлиб. Эгаллаган билимлари билан чегараланиб бўлмай уз олий илм сафарда Эрон, Араб мамлакатлари, Африканинг шимолий ўлкаларида бўлиб, кўп олимлар билан суҳбат бўлган.

Носир Хисрав халъ ҳаётини яъиндан ўрганиб, мавжуд ҳукмрон сиёсий тузумдан норози бўлган ҳолда уша даврнинг хурфикрликни, тенгликни тарғиб бўлишчилар ҳояларига шерик бўлди.

Носир Хисрав форсийда ёзилган лъатор насрий асарлар муаллифи, «Сафарнома», «Садокатнома», «Рузнома», «Важхидин» сингари асарлар унинг бўламига мансубдир.

Носир Хисрав Рудакий, Даволийлар каби мусулмон ривожига катта хисса бўлди.

Хисрав поэзиясининг мазмуни ҳам кўпроқ илмийдир. Унинг «Аъл ва маърифат» достонида шеърӣ шайлда Ўрта

ҳаётга муқим таъсир кўрсатди.

Бутун мусулмон Шаръда энг кенг тарқалган йирик суфийлик бўлими накшбандийлик ҳам Ўрта Осиёда шайланди. Накшбандийлик таълимотининг бошланғич кўртаълари бухоролик машҳур тасаввуф-чилар Юсуф Камадоний ҳамда Абдуллох Гийду-воний таълимотларида олға сурилди. Лекин бу шайланаётган янги суфийлик бўлими Баҳовуддин Накшбанд (1318-1389) томондан киёмига етказилди ва унинг номи билан маълум бўлди.

Баҳовуддин Накшбанд Бухорога яъин Касри Хиндувон кишлогиди хунарманд оиласиди туғилиб усди. Суфийлик таълимотини асосан Бухорода, Ўрта Осиё шайхларида Сайид Амир Кулолий, Ориф Диггирони, Косимшайх ва Халил оталардан ўрганди. Уз таълимотиди яссавийлик ва гийдувоний таълимотларининг айрим томонларини бирлаштирди.

Накшбандийлик таълимотиди Оллох ягона, икки хил олам йук, шунинг учун шу моддий олам талабларига мослашиб яшамок, унинг лаззатидан баҳраманд бўлмок, фаол меънат килиб, бойликка интилмаслик лозим; у мистикага берилишини тарғиб этмайди, Накшбандийлик 4 принцип асосиди ҳаёт кечирини тавсия этади.

1.Хилватдар анжуман - инсонлар билан доимо мулоқотда, биргаликда жамоада яшамок, улар дардига ҳам, қувончига ҳам тенг шерик бўлмок, бойликка интилмаслик, камбағалларга ёрдам бермок.

2.Сафар дар ватан- ҳаётни ўрганиш, сафарда, саёхатда бўлиш, табиатдан завқланиш, хис-туйғудан воз кечмаслик, билимни ошириш, гам-аламга ҳадеб берилавермаслик.

3.Назар дар кадам –ҳар бир кадамни уйлаб босиш, фойдали ишлар килиш, яхшиликка меънат билан интилиш, бекорга ваътни утқазмаслик.

4.Хуш дар дам –инсон бу оламнинг якуни, у ҳар доим табиатдан, унинг ноз-неъматларидан фойдалани-ши, баҳра олиши, кийинчиликдан қурқмаслиги, уз максадларини рўёга чиқариши лозим.

рухоний оиласида туғилган. Унинг отаси Иброхим Ясси Сайрам шаҳрида узок йил шайхлик қилган ва кўп муридларга эга бўлган.

Яссавий Бухорода машҳур мутаассиф (суфий) Юсуф Қамадонидан суфийликнинг асосларини урганади, унинг улимидан сўнг урнига халифа бўлиб қолади, сўнг уз юрти Туркистонга қайтади. Яссавий таълимоти туркий тилда ёзилгани унинг “Девони хикмат” асарида баён этилган бўлиб, у кучманчи ва утрок туркий халълар Ўртасида суфийлик таълимотини тарғиб этишда муқим ақамият қасб этган. Унинг таъбирича, бахтсизликка, чидамликка, огир ҳаётга урганган одам қалбий суфий була олади ва Худо васлига эришади; бу дунё бевафодир. Яссавий гоёлари Ўрта Осиёнинг турли шақарларида унинг шогирдлари томонидан кенг тарғиб қилинди. Шулардан бири Сулаймон Боқиргоний бўлиб (вафоти 1192 йилда) у узининг туркий тилда ёзилган “Боқиргон”, “Охир замон” асарларида асосан суфизм, яссавийликни тарғиб қилган.

Ўрта Осиёда шайланган энг йирик суфийлик олимларидан бири кубравиядир-унга Хоразмда XIII асрнинг бошларида Нажмиддин Кубро (1145-1221) асос солган ва сўнгрок у Ўрта ва Яъин Шарънинг бошқа ўлкаларига қам кенг тарқалган. Хивада туғилиб суфийлик таълимотини Миср, Табриз, Қамадон шақарларида эгаллаган. Қуҳна Урганчада уз таълимотини ривожлантириб, шу ерда суфийлик олимига асос солган. Мугуллар ҳужуми даврида уз муридлари билан шақар ҳимоясида фаол иштирок этиб қурбон бўлган. Кубро билишнинг маҳсус йулини ривожлантириб, суфизм ривожига катта ҳисса қушган. У узининг лъатор рисоаларида Кубравия биродарлиги (орден) нинг қоидаларини ишлаб чиққан. Бу қоидалар суфийликнинг қам назарий, қам амалий масалаларини уз ичига олади. Кубравия олими Ўрта Осиё, Афғонистон, Шимолий Хиндистон, Эрон шақарларида тарқалди ва майда суфийлик олимларини вужудга қилишига сабабчи бўлди. Бу олимлар Хиндистоннинг ҳатто Дехли, Бихар шақарларининг маданий

аср Шаръининг маданий марказлари қалъида ажойиб маълумотлар берилади. Астрономия, физика соҳасида ярим шеърӣ, ярим илмӣ фаразлар олға сурилади.

Уз шеърӣятида Носир Хисрав динӣ фанатикларни, лаганбардор шоирларни, шохларни ва бойлик туплашга ружу қилганларни лъатил танлӣд қилади, ҳунармандлар, деҳқонларга тасаннолар нъийди, илм-фан, донолик, дўстликни улуғлайди, икки юзламачилик, пасткаштликни лъоралайди.

XI асрнинг ажойиб форс адабиёти намуналаридан бири «Қобуснома» дир. Бу асар насихатнома тарзида ёзилган бўлиб, отанинг ўлига қилган панд-насиқатдан иборатдир.

«Қобуснома» муаллифи Заҳриддин Қайқовус (1021-1082) Қаспийнинг жанубӣ лисмида Табаристон ерларида туғилиб усган бўлса-да турмуш тарзи, маданияти, тили жиқатидан Ўрта Осиё ва Хуросонга, сомонӣлар ва салжуқӣларга яъин эди. Шунинг учун қам «Қобуснома» Ўрта Осиёда кенг тарқалди. Бу асар муаллифи Шарънинг лъатор шақарларида саёҳатда бўлган, илм-фан, адабиётга қизилъан, уз даврининг етук олим-қозиллари қалъида кенг маълумотга эга бўлган. «Қобуснома» мусулмон Шаръи адабиётида шайланган насрий – дидактик йнналишнинг-насихатноманинг энг ажойиб намуналаридандир. Унда ахлоқӣ масалалар, ота-онага ва дўстларга қурмат, илм-фанни эгаллаш билимли бўлиш, овъатланиш, одамлар орасида узини тутта билиш, одоб саллаш, меқмон кутиш, шахмат, нарда уйнаш тартиби, оила қуриш ҳусусида насихатлар, шунингдек савдо-сотил, тиббиёт, астрономия, геометрия, поэзия, мусиқа, деҳқончилик, турли давлат лавозимларида хизмат қилиш қалъида маслақатлар берилади.

Бу насиқатларни уша давр ёшлари учун маҳсус лъилланма, муқим тарбиявий ақамиятга эга бўлган қургазма деб аташ мумкин. Умуман бу давр Шаръда ахлоқӣ характердаги насрий асарлар кўп яратилган бўлиб, улар мусулмон мамлақатлари, жумладан Ўрта Осиёда, Хуросонда яратилган бой педагогик меросни ўрганишда катта ақамият

касб этади.

Ўрта Осиёда маълум бўлган дидактик характердаги асарлардан яна бири Низомий Арузий Самаръандийнинг «Чор маълоси» дир. «Чор маълоси» XII асрнинг ўрталарида ёзилган бўлиб, унда насихат - дидактика жанри ёрдамида уша даврнинг волеалари, Рудакий, Умар Хайём, Ибн Сино, Беруний каби машҳур шахслар қалъида хикоя қилинади.

«Чор маълоси» хикоялари асосида инсон, унинг аълий фаолияти, маърифатга интилиши, ёмонликни йоралаши ётади. Шох ва унинг хизматчиларига хушомадлар қилинган бўлса-да, одамлар ўртасидаги муносабат, волеалар, реал қизиқларда тасвирлангандир.

XI-XIV асрларда форс-тожик тилида ижод этиб ном лозонган ва уз даври маданий ҳаётида муқим рол уйнаган Ўрта Осиёлик мутафаккир шоирлардан Собир Термизий (XI-XII асрлар), Амахи Бухорий (1149-йилда улган), Сузани Самаръандий (1173-йилда улган), Пахлавон Махмуд (XIII-XIV) қабиларни қўрсатиб ўтиш мумкин.

Собир Термизий шеърият лонуниятларини яхши билиши билан бирга риёзиёт, фалакиёт билимларини қам пухта ўрганган. Термизда туғилиб йирик олим, шоир бўлиб етишган ва Хуросоннинг турли шақарларида яшаган. Унинг ижодида илм-фанга, таълим-тарбия, ахлоль-одоб масалаларига катта эътибор берилган. Хоразмда туғилиб усган Амахи Бухорий сарой шоири сифатида нафис шеърият шалъларини ривожлантирган бўлса, Сузани Самаръандий асарларида сатира ва ҳажвияга эътибор қучли, демократик мотивлар ўрин эгаллайди. Пахлавон Махмуд эса узининг фалсафий шеъриятида Умар Хайём ҳоёларини давом эттирган, уз даври учун хос илгор ижтимоий-гуманистик фикрларни олға сурган. Муҳул босқинчиларининг зулми туфайли вужудга келган қўлўйсизликни фох этган, уз халқини улуғлаган.

Бу даврда, XI-XII асрларда муҳулларнинг Ўрта Осиёга босиб келишидан аввал ривожланган Хоразм давлатида бадий адабиёт кенг таралъий этди. Ёзувчи-шоирлар форс-

айрим суфизм мафкурачилари жазоланди қам, Бистамий кораланди, Халлож улим жазосига ҳукм қилинди. Хуросонда Айнул Куззат қам улдирилди. Суфийлар халъка яъин бўлдилар, уни химоя этишга ҳаракат қилдилар. Мовароуннахрга мугуллар ҳужум қилганда айрим суфийлар унинг химояси йулида қурбон бўлдилар.

Суфий таълимотлари пантеизм ёки Оллох ва инсоннинг бирлашуви, оламнинг (моддий ва рухий) ягоналиги, қамманинг тухтовсиз қалъиятга интилиши зарурлиги таълимоти билан уз даври илгор фалсафий таълимотларига яъин турди ва бу билан хурфикрли-ликка қам хизмат қилди, аъидачилик, ҳукмрон мафкурага зарба келтирди. Турли суфий муаллифларининг асарларида бу таълимотга турлича янгиликлар, аниқликлар қиритиб қорилди ва у мусулмон Шаръида ортодоксал исломдан сўнг энг ривожланган, кенг тарқалган таълимотга айланди. Унинг 15 га яъин асосий йъналишлари-мактаблари мусулмон мамлакатларида тарқалгандир.

X асрдан бошлаб суфизм гоёлари Ўрта Осиё шақарларида қам тарқала бошлади. Масалан, Халлож турли ўлкалар латори Хуросон ва Мовароуннахрда уз таълимотини тарғиб этди. Суфийлик асарлари аксари араб, сўнг форс тилларида ёйилди, Ўрта Осиёда сўнгрок туркий тилларда қам бадий асарлар шалъида вужудга келди.

Қадарийлик-қадария тарикотининг асосчиси Абдулқодир Жилоний бўлиб, у 1077 йилда туғилган, Бағдодда таълим олган. Академик В. В. Бартольд бу таълимот қалъида Абдулҳолик-ахлоъий қарашлар тарғиботчиси ва унинг максоди одамлар олдида дузах эшигини ёпиб, жаннат эшигини очиш, қишиларни ўзаро қўрмат, муҳаббатга ундаш эди, деб баҳо беради. Қадария таълимоти Туркия, Афғонистон, Покистон, Жазоир қабимамлакатларда қам тарқалган”.

Ўрта Осиё музофотида биринчи вужудга келган йирик суфийлик оъими яссавийликдир. Бу оъимга Аҳмад Яссавий (1105-1165) асос солган. Яссавий Ясси (Туркистон) шаҳрида

шайхлардан таълим олганлар, уларга мурид бўлиб тушганлар. Олдинрок амалий суфизм, суфийликнинг назарий масалалари билан шугулланиш эса сўнгра келган. Суфизм назариётчилари уз даврининг билимини пухта эгаллаган, илмлардан хабардор билимдон-мутафаккир кишилар бўлганлар. Булардан Абдул Хомид Газзолий (1058-1116), Сухраварди (1155-1191), Ибн Арабий (1165-1240) кабиларни курсатиш мумкин. Улар суфизмнинг назарий масалалари бўйича катор рисоалар яратганлар.

Ибн Арабий айнальса суфизм назариясини ишлаб чиқишга катта хисса қўшди. Андалусияда туғилиб, уз умрини турли мусулмон шакарларни кезиб, билимли кишилар билан мулоқотда бўлишда утказди. У суфизмнинг энг йирик назариётчиси бўлиб, 300 дан ортик асарлар муаллифидир. Ибн Арабийнинг, айнальса “Фусул ал-хикам”, “Футухат ал-маккия”, “Таржимон ал-ашвак” каби асарларида суфий-мутафаккир сифатида олам ва худони бирлиги, унга интилиш, “ички тажриба” ёрдамида эришиш, Ёруннинг рамзий характерга эгаллиги кайида таълимотлар асослаб берилгандир. Унинг, айнальса суфизм космогониясини хар томонлама ишлаб чиқишдаги хизмати махсус таъкидлаб утилади.

Суфийлик назарияси дастлаб араб халифалиги, мусулмон назарий фикрларининг марказий шакарлари Багдод, Дамашк, Мадина кабиларда ишлаб чиқилган ва кенг ёйилган бўлса-да, у Шаръ ўлкаларида кенг тарқалди. Суфийлар тухтовсиз саёхатда булар, турли шакарларда илми, динга берилган шахслар билан учрашувлар, мулоқотлар утказар эдилар.

Суфийлик таълимоти ҳукмрон мафкурадан фарк қилгани холда Оллохни кайилят деб талкин этгани, жаннат-дузахни инкор қилгани, барча динларни тенг деб билгани, кайилятга эришиш йулида умумий диний аъидага эмас, шахсий тажриба-интуицияга асослангани, ислом диний коидаларига бефарк карагани учун ортодоксал ислом рахбарлари томонидан айрим холларда таъкиб қилинди,

араб ва туркий тилда ижод этдилар.

Маълумки, бу даврда Хоразмшоҳлар Ўрта Осиё ва Ёроннинг кўп қисмини узларига қарам этиб, катта давлат туздилар, кўп шакар ва ўлкалардан келган шоир, олимлар хоразмшоҳлар саройида панох топдилар, эътибор қозондилар. Булардан Муқаммад ал – Фаробий, Тохир Аксикетий Али ал-Адаб ал-Хоразмий, Рустам ал-Хоразмий Муқаммад Аксикетий Ахмад ас-Самарқандий, Иброхим ал-Насафий каби катор шоирларни, девон ва тупламларнинг муаллифларини кўрсатиб утиш мумкин. Буларнинг айримлари Чингизхоннинг Ўрта Осиёга ҳужуми даврида унга қарши урушларда иштирок этиб қўрбон бўлдилар.

ТУРКИЙ ТИЛДАГИ АДАБИЁТ

XI-XII асрларга келиб ижтимоий, маданий ҳаётда туркий тилнинг кенг тарқалиб бориши, давлат ишларида кенг қўлланилиши кўзга ташланди; араб, форс тилларидаги бадий асарлар билан бирга туркий тилда кам йирик дostonлар, шеърлар, яратилди. Юсуф Хос Хожибнинг “Қутадғу билиг” ва Ахмад Югнакийнинг “Хибат ул-хакойик” асарлари шулар жумласидандир. Бу асарлар уша даврда Шаръда кенг тарқалган бўлиб, панд-насихат усулида ёзилгандир.

Юсуф Хос Хожиб уз даврининг атоқли шоири, донишманд ва давлат арбоби бўлиб, Ёборахонийлар давлатининг йирик шакарларидан бўлмиш Баласогун шақрида туғилиб ижод этди. Уз асарини у 1069-70 йилларда Ёашларда ёзиб тутатди ва Ёборахонийлар ҳукмдори Буёрахонга таъдим этди. “Қутадғу билик” (“Бахт саодатга элтувчи билим”) уз давридаёқ ном қозонган. Муаллифнинг таъкидлашича, у турли ўлкаларда турли номлар билан маълум бўлган.

Асарда муаллиф уша даврга ҳос турли соқалардаги илғор фикрларни баён этади. Асар насрий муъаддимадан сўнг 77 байтдан иборат бўлган шеърӣ муъаддима билан бошланади қамда 73 та боб номининг мундарижаси берилади.

Бошланғич боблар уша давр Шарльдаги анъанавий масалага-Оллох ва Пайгамбар динининг фойдаси, турли халифаларга багишланади. Сынги бобларда дунёвий, ижтимоий – сиёсий, ахлолий, илмий масалалар ёритилади.

Асарда марказлашган давлатни мустахкамлаш, низоларга чек лъйиш, маърифат, ободончиликка эътиборни кучайтириш, илм эгаллаш, камбағаллар ахволини яхшилаш, меър-шафкатли бълиш каби муқим ижтимоий-дидактик масалалар кутарилади. Унда давлатни идора этиш йуллари, беклар бу йулда уз атрофига аълли, билимдон одамларни жамлаши даркорлиги, амалдорларнинг бурчи – вазифаси, элга нисбатан адолатли бълиш каби сиёсий масалалар кам уз ифодасини топади. Юсуф Хос Хожиб уз асарида илм-маърифатнинг жарчиси ва хомийси сифатида намоён бълади. Фанни эгаллашни саодатнинг калити деб карайди, унинг панд-насихатлари ахлолий масалалар – ростгуйлик, севгисадокат, халоллик, тилдан тъғри фойдаланиш, дадил ва хушёр бълиш каби масалаларни кам лъамраб олади. Бу уgitлар бадий образларда турли хикоялар оркали укувчига етказилади. Асарда халъдан олинган жуда кўп туркий тилдаги маъол ва маталлар ишлатилган:

Нълиш кърки тил ул, бу тил кърки сьз

Киши кърки юз ул, бу юз кърки кьз

(Аълнинг кърки тил, тилнинг кърки сьз, киши кърки юз, юзнинг кърки кьздир).

Оъар сув, йирик тил бу кьб турмади,

Ажун тазгинулар юриб тунмади

(Оъар сув, мақмадона тил туриб лъолмайди, дунё каракатда юради, тинмайди).

Бу даврнинг туркий забон шоирларидан яна бири Ахмад Югнакийдир. Унинг бизгача ягона “Хибатул – хакойик” асари етиб келгандир. Айрим маълумотларга караганда муаллиф Самарлъанд яъинидаги Югнак шақрида туғилган.

Асар 254 байтдан иборат бълиб, 14 бобни уз ичига олади, панд-насихат, дидактик усулда ёзилган.

шахсий эркинлик, уз хохиши билан тозаланиб Оллохга рухий маънавийликка сингиш оркали эришишга асосланади. Бу йулда суфийликка берилган ортодоксал ислом рухонийлари бошликларининг талабларига риоя этмаганликлари учун айрим холларда кораланганлар, кувгин килинганлар, жазоланганлар.

Тасаввуфда рухни камолотга ва унинг сынги максади-Оллохга эришув йуллари 4 боскичдан иборатдир: Биринчи боскич шариат деб аталиб, бунда аввало шариатнинг барча талабларини бажариш ва унга буйсуниш талаб этилади. Иккинчи боскич тарикат бълиб, бунда мурид уз шахсий истаъларидан воз кечиб, узини пир ихтиёрига топшириш керак. Учинчи боскич маърифат бълиб, бунда суфийлар халъдан олинган жуда кўп туркий тилидаги макол ва коинотнинг бирлиги худода мужассам бълишини, олам худонинг эманациясидан, нурланишидан вужудга келишини, яхшилик ва ёмонликнинг нисбийлигини аъл билан эмас, калб билан англаб олишлари керак булади. Туртинчи боскич калъиъатдир. Бунда суфий шахс сифатида тугаб, худога-мулжалланган калъиъатга етиши, Оллохга сингиб кетиши ва натижада абадийликка эришуви зарур. Бу жараён маълум давомли ваълтн талаб этади. Махсус рухий, жисмоний харакат, фаолият-сигиниш, ибодатлар, оханглар ёрдамида амалга оширилади. Суфизм тарафдорлари дастлаб моддий бойликка эга бълиш ва унга интилишни коралаб, калъиъий бойлик маънавий рухий бойликда деб хисоблаганлар. Тасаввуфнинг ижтимоий базаси, бу – шакар хунармандлари, майда савдогарлар бълиб, IX-X асрлардаёк Ирок, Эронда бу таълимотнинг йирик вакиллари вужудга келган. Халлож (859-922), Бистамий (IX аср), Жунайдий (вафоти 910) шулар жумласидандир.

Тасаввуфнинг назарий ва амалий томонлари бор. Амалий томони бевосита Оллохга эришув жараёнидир. Бу йулда суфийлик коидасини бажарган холда жуда кўпчилик тасаввуфга ишонганлар, машгул бўлганлар. Бу жараёнда шайхлар ва муридлар пайдо бълиб, суфийликка берилганлар

бозорлар вайрон килинди. Замонасининг айрим машқур давлат арбоблари, шоир-мутафаккирлари ташки боскинчиларга карши Ватан химояси учун курашда курбон бўлдилар.

Мовароуннахр, Хуросонда, мугуллар хукмронлик қилган давр-Темурийлар давлатининг вужудга келишига қадар бўлган давр (XIV асрнинг охирлари) дин ва ислом дини таълимоти асосида мусулмон Шаръида кенг тарқала бошлаган тасаввуф таълимотини кучайиши, кенг ёйилиши билан характерланади.

Бу даврда тасаввуф (суфизм) таълимотлари маданиятнинг, маънавиятнинг барча томонларига кириб борди. Хукмронлик урнини эгаллади. Дин хукмрон мафкура бўлиши билан бирга маданиятнинг қамма соқасида уз ифодасини топди, маънавиятнинг қўп шайълари ислом, тасаввуф аъидаларини эътироф этибгина қолмади, уларни тарғиб этишда, таълим тарбияни улар асосида олиб боришда фаол қатнашди. Маълумки, ислом вужудга қелгандан сўнг унинг талқинида икки қатта олим вужудга қелди: суннизм ва шиизм. Суннизмда Љуръон билан бирга Муқаммад пайгамбарнинг айтганлари ва қилмишлари қалъидаги маълумотлар қам (булар ҳадисларни ташкил этади) диннинг асосий манбаи деб ҳисобланади. Шиизм халифа Али ҳољимияти тарафдорларидан қам суннизмга мансубдир. Асосан шу суннийликнегизида исломда VIII-IX асрларда тасаввуф олими вужудга қелиб, уни айрим адабиётларда ислом фалсафаси деб қуритадилар. Тасаввуф ислом асосида шайлланган диний-фалсафий олим бўлиб, унда қадимги юнон таълимоти-неоплатонизм, иудаизм, христианлик, зардуштийлик, айниқса буддизмнинг таъсири сезилади. Унинг асосий аскетизм, яъни бу дунё лаззатларидан воз қечиш асосида Оллоҳга етиш, уни қилиш, у билан қирлашиш йулини қидириш ётади. Суфизм Љуръон ва шарият талаб этган диний аъидаларни, талабларни албатта қажариш, сузсиз узини ҳудонинг қули деб қилиш, маълум диний қондаларга уз шахсиятини шубҳасиз бўйсундиришни қабул этмайди,

Унда илм-маърифатли бўлиш, яхши ахлоқий ҳислатларни тарбиялаш сингари масалалар илгари қурилади. Муаллиф инсон бахт-саодатга эришиши учун илм-маърифатни эгаллаши зарур эканлигини алоҳида уқтиради.

Югнакий уз асарида бирор аниқ волеа, қодиса ёқи саргузаштни ҳикоя қилмайди, у одоб ахлоқ ва маърифатга оид дидактик масалаларни қайн йули билан ифодақайди.

Достон Аҳмад Югнакийнинг XII асрнинг маърифатпарвари, илм қарқиси сифатида қавдалантиради. Асар қолим билан қохилни қир-қирига қид қуяди, олим илм ёрдамида бахт-саодат қидирса, қохил қондонлиги туфайли ёмон ишларга қирифтор бўлади, бошқаларга қиён қелтиради. Илм ва олимни қадрлаш зарур:

Бақолик динор ул қилиқлик қиши

Бу қоқил қилиқсиз – бақосиз қиши.

Қилиқлик қилиқсиз қачон тенг бўлур?

Қилиқлик қиши эр, қоқил эр-қиши.

(Қилимли қиши қимматли олтиндир. Қилимсиз қоқил қиши арқимас қалбақи ақчадир. Қилимли аёл эрдир, қилимсиз эр аёлдир).

Шоир қодагонлар ва амалдорларни марқаматли, раҳмдил бўлишга қажиради. Замонасининг анъаналарини давом эттириб, достоннинг сўнги қисмида шоир Оллоҳ, пайгамбарга раҳматлар айтиб, Љуръон оятларини қелтиради, динга садоқатли бўлишга қажиради

Аҳмад Яссавий (1105-1166) Ўрта Осиёда шайлланган тасаввуф олимининг йирик асосчилардан қири, туркий тилда мистик-ахлоқий шеърлар муаллифи. Унинг “Девони ҳикмат”и шеърлар туплами мазмунан суфийлик қарактерга эга бўлса-да, у тили, қадияти қикатидан XII аср туркий шеърятининг ажойиб намуналаридан ҳисобланади. У ҳалъ оғзақи адабиётига яқин туради. Шунинг учун қам Яссавийнинг мистик-ахлоқий шеъряти ҳалъ орасида тез тарқалди. Унга шеърятнинг қам мазмуни, қам шайли қикатидан эргашганлардан қири Сулаймон Боқиргоний

бълди. Унинг “Бољиргон китоби”га кирган шеърлари суфийликнинг энг ёркин намуналардан бўлиб, огиздан огизга утиб келган. Ўрта Осиёда муҳуллар истилосидан сўнг тасаввуф йўналиши кенг тарқалиб, туркий адабиётда суфийлик мотивлар кучайди. XIII асрларнинг охири - XIV асрнинг бошларида Хоразмда ёзилган “Ўлжаси Рабъузӣ” туркий тилда ёзилган насрий асар намуналаридандир. Унда 72 касса, кичик хажмли хикоялар келтирилиб, улар асосан диний мазмундадир, буларнинг кўп қисми “Ўзурбон” мазмунидан олинган.

Бадийий маданият қалбида юқорида келтирилган мисол, далил ва тафсиллардан шундай хулосалар чиқариш мумкин.

Санъатнинг архитектура, тасвирий санъат, мусиқа ва музикашунослик, уймакорлик каби турли йўналишлари, айниқса бадийий адабиётнинг турли қўринишлари, шалълари ўйска ваът ичида нихоятда ривож топган.

Бадийий адабиёт уч тилда – араб, форс-тожик ва туркий тилда кенг тарқалий этиб мусулмон Шаръида эришилган бу соқадаги ютуълари ни узида ифодалаган. Бадийий адабиёт, асосан достон, шеърӣят ва кичик кассалардан иборат бўлган, маълум мавзуга бўйсундирилган насрий асарлар тарзида тарқалий этган.

Бу даврда Шаръ шеърӣятининг барча турлари, шалълари шалъланиб кенг тарқалий этган, ҳозирда қам Шаръида асосан шу шалълар ишлатилади.

Хусусан, шеърӣятда маснавий, ҳазал, лӯтъа, рубоӣй, халъ оҳзаки адабиётида тарқалган усуллар кенг ёйилган.

Шеърӣят мавзуи, мазмунӣй йўналиши жикатидан қам ранг–баранг бўлиб, лирик, сатирик, панд – насихат, дидактик, тарихий – афсонавий, мистик, диний, ахлолий-фалсафӣй характерга эга бўлган.

Бадийий адабиётнинг марказида асосан инсон, унинг аъл-заковати, ахлоль-одоби, бошълаларга муносабати, илм-фанга эътибори, инсонийлик мохияти каби масалалар турган. Бадийий адабиёт маълум маъсадга, инсонни улуҳлаш, уни маънавий юксалтиришга қаратилган.

хунармандчилик ривож топди, куркам курилишларамалга оширилди, катта бозорлар вужудга келди, савдо-сотик ривож топди. Шақарнинг катта дарё Амунинг ёнида жойлашуви сув йулларининг ривожи учун кенг имкон яратди. Шақар Амунинг хар икки киргогини эгаллаган бўлиб, нихоятда гавжум бўлган ва Шаръининг Багдод, Андалус (Испания), Нишопур, Утрор, Хирот, Болосогун, Газна каби шақарлар билан савдо алоқалари кенг авж олган эди. Хоразм вилоятида Хива, Хушмисан, Даргон, Савакан, Кос, Хазорасп, Нузкат каби кичик шақарчалар қам кенг ривож топди. Бу даврда хоразмшоҳлар давлатининг бошълә йирик марказ шақарлари қам-Бухоро, Самаръланд, Кеш (Шахрисабз), Тараз, Хужанд, Термиз, Ахсикет, Узкент, Уш, Насаб, Марв, Балх, Кундуз қабилар қам ривож топди.

Бу даврда хоразмшоҳлар шақарларида, хусусан уларнинг маркази Урганчада илм-маърифат, диншунослик, маданиятнинг турли тармоқлари ривож топди. Машқур шоир олимлар, тарихчи ва файласуфлар қам яшаб ижод этдилар. Бу ҳақда юқорида тухтаб утдик. Лекин бу маданий кутарилиш узок давом этмади.

XIII асрнинг биринчи чорагида Ўрта Осиё тарихи, маданияти, келажак учун фожеали роль уйнаган тарихий воъеа содир бўлди-бу мугуллар ҳужуми ва Ўрта Осиёнинг Чингизхон қушинлари томонидан босиб олиниши, талон-торож этилиши, иктисод, маданиятнинг тушқунликка тушиши бўлди.

XIII асрнинг бошларида Чингизхон бошлик мугулларнинг қучли давлати вужудга келди. Муқаммад Хоразмшоҳ Ўртасидаги алоқалар савдо-сотик, қарвонлар юборишдан бошланган бўлсада, 1218-20 йиллар атрофида улар орасида низо кучайди ва Чингизхон катта қушин билан Хоразмшоҳ давлатига юриш бошлади. Алауддин Муқаммад Хоразмшоҳ уз асарларини катта шақарларга таксимлаб, Чингиз аскарига қаршилиқ қурсатишга ҳаракат қилди. Лекин мугуллар бирин-кетин Мовароуннахр шақарларини забт этиб, талон-торож қилдилар, олим-фозиллар қувгинга учрадилар,

билан машкурдир.

Бу даврда Ўрта Осиёда яшаган тарихшунос Мукаммад Насавий (1249 йилда туғилган) нинг Чингизхон кушинлари томонидан Ўрта Осиёнинг босиб олинishi ва унга қарши олиб борилган хоразмшоҳлар қураши тарихини ёритувчи “Султон Жалолиддин Мангубердиннинг ҳаёт йули” номли араб тилидаги асари нихоятда муқим тарихий манбадир. Насавий Чингизхон қушинига қарши қурашга раҳбарлик қилган ва қурашда ажойиб қаҳрамонлик қурсатган Хоразмшоҳнинг угли Жалолиддин Мангубердиннинг шахсий қотиби бўлган, узи қам мугулларга қарши қурашда фаол иштирок этган, бу тарихий асар Боқуда Озарбайжон ФАнинг академиги З. Буниятов томонидан рус тилига утирилган ва шарҳлари билан нашр этилган.

Яна бу даврда яшаб ижод этган тарихшунос олимлар Абу ал-Ҳасан ибн Мукаммад ал-Хоразмий, Арслон ал-Аббос ал-Хоразмий, Маҳмуд ан-Насавий, Абул Фатх ал-Бухорий, Абу Музаффар ал-Марвозий ас-Саманий қабиларни қамда уларнинг турли шақар ва давлатлар тарихига, ҳусусан, Хоразм, Марв, Самарқанд тарихига бағишланган муқим асарларини қурсатиб утиш мумкин.

ТАСАВВУФ

Илк Ўрта асрда Осиёдаги сўнгги энг феодал давлати хоразмшоҳлар империяси бўлди. XII асрнинг иккинчи ярмида Салжукийлар, Қорахонийлар қамда бошқа феодал давлатларига қарши қурашда Хоразм давлати мустақамланиб ерлар қенгайиб қорди ва шу асрнинг охирида Яъин ва Ўрта Шарқдаги энг йирик ва қучли давлатга айланди. Аста-секин Хоразмшоҳ давлати тухтовсиз урушлар натижасида Арабистон, Қавқазорти, Хиндистон, Хитой қегарасигача бўлган қатта ҳудудни узига буйсундирган қучли империя бўлиб танилди. Хоразмшоҳларнинг марқазии булмиш Урганч (Қуҳна Урганч) бу даврда Шарқнинг энг қузал, қой ва қивож топган шақарларига айланди. Шақарда 50 дан ортиқ

Бадиий адабиёт асарлари илк Ўрта асрнинг фалсафий, дидактик, педагогик, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий, эстетик, тарихий меросини ўрганиш учун нихоятда муқим манбалардан бири бўлиб уз даврининг маънавиятини, маданиятининг ютуқлари, қаражасини узиди ифодалаган. Бутун мусулмон мамлақатлари маданияти тарихида бу қадар Хоразмий ва Қирдавсий, Рудакий ва Умар Ҳайём, Юсуф ҳос Ҳожиб ва Аҳмад Юғнакий қабии зур қлассикларга қой давр бўлмаган. Улар қам араб, қам қарий, қам туркий шеърят қивожига, турли йўналишларга асос солдилар. Уларнинг ҳиссалари уз даври маданиятининг юқсалишида бўлиёсдир.

ИЛОҲИЁТ, ДИНШУНОСЛИК, ИСЛОМ ДИНИ

Ислом дини Ўрта асрда қарча мусулмон мамлақатлари синқари Ўрта Осиё қалқлари маданияти, маънавиятининг энг асосий ва нихоятда муқим бўлган қисмигагина эмас, ҳислатига қам айланганлигини юқорида қайд қилиб қтдик.

Исломнинг асосий муқаддас манбаи-Қуръон оятлари ва қураларидир, уларда асосий диний қонун-қоидалар, ақидалар баён этилган. Ундан сўнг асосий манбаи Ҳадис-Мукаммад қайқамбарнинг айтган сўзлари, унинг ҳаётий қалоияти, қўрсатмалари қалқиди ривоятлар қупламидир. Бу иққии асосий манба муқаддас ҳисобланиб қалом ва шарият шулар асосида вужудга қелган. Қалом сузи VIII асрларда шалқланган бўлиб, у исломнинг назарий фалсафий тақлимотидан иборатдир. Қалом Ўрта Осиёда қам қенг тарқалди. Қуръондаги ахлоқий ва ҳуқуқий нормалар қейинқалиқ шалқланган шариятга қам асос бўлди. Шариятда улар ҳуқуқий қизим сифатида қучга қирди. Сўнқрок эса шарият қонун-қоидаларини ишлаш, қартибга солиш, талқин қериш билан шуқуланувчи Ислом ило-ҳиётининг муқим соқаси-мусулмон ҳуқуқшунослиги фикри вужудга қелди ва Ўрта Осиёда қенг тарқалди.

Шу билан қирга ислом диншунослигининг муқим тармоқи сифатида Қуръон, Ҳадис ва бошқа диний манбаларни талқин этиш-тафсир қенг авж олди. Буларнинг

каммаси Ўрта Осиёда кенг таркалди. Уларни шакллантириш ва ривожлантиришда Мовароуннахр ва Хуросоннинг диншунос олимлари, мутафаккирлари кам катта хисса қўшдилар, бу билан улар бутун мусулмон оламида ном тарлатдилар. Умуман ўладимги маданиятга эга бўлган Ўрта Осиёда ислом дини ва диншунослигига маънавий маданиятнинг ифодаси ахлоъшуносликнинг йўналиши сифатида муносабатда бўлинган.

Хусусан IX асрда мусулмон ўлкаларида хадисшунослик, хадис туплаш, уни урганиб тартибга солиш диншуносликнинг энг муқим соқаларидан хисобланган. Тўпланган хадисларнинг хажми, чинлиги, тартиби, ақамияти билан мусулмон оламида олти муҳаддис (хадис тупловчи) машҳур бўлди. Шулардан учтаси Ўртаосиёликдир. Муҳаддислар ичида энг обрўлиси ва машҳури Имом Бухорийдир (809-970). У Бухорода туғилиб, шу ерда уз даври илмларини, айнальса диний билимларни ҳар томонлама ўрганган. Сўнг уз билимларини мукаммаллаштириш маъсадида Макка, Мадина, Баҳдод, Дамашк, Хижоз, Куфа, Нишопур каби жуда кўп шақарларга борган. Бу шақарларда у кўп олимлар, диншунослар, муҳаддислар билан учрашган, сўнг Ватанига лайтиб Самарлянд яъинида вафот этган.

Бухорийдан бизга жуда катта мерос ўлган. Унинг ислом диншунослигига оид 20 га яъин катта ҳажмдаги асарлар ёзгани маълум. “Ал-Жомеъ ас-Саҳих”, “Ат-тарих ал-Кабир”, “Ат-тарих ас-сагир”, “Ал-Адаб ал-муфрад” каби асарлар шулар жумласидандир. Бухорийни бутун мусулмон оламига машҳур ўилган асари турт жилдли “Ал-Жомеъ ас-Саҳих” (“Ишончли туплам”) бўлиб, у “Саҳих ал-Бухорий” номи билан кам маълумдир. Бу асар 160 қисмдан иборат бўлиб, 3450 бобни уз ичига олади. Бухорий хадисларни туплаш ва баён этишда уларнинг қалъийлигига катта эътибор берган. Унинг дилълат марказида диннинг инсон учун тарбиявий ақамияти, унинг маънавий юксалиши, тозалиги, донолиги, яҳши ва ёмонни бир-биридан ажрата билиши туради. Диннинг, хадисларнинг асосий маъсади

Ўрта Осиё ва Хуросоннинг тарихи, маданий бойлиги, алоқаларига бағишланган кўплаб асарлар етиб келди. Улар орасида Ўрта Осиёдан чиккан тарихшуносларнинг асарлари салмоқли ўрин эгаллайди. Бу кулёзма асарлар турли мамлакатлар фондларида, жумладан Ўзбекистон Фанлар Академияси Беруний номли Шаръшунослик институтида кам сальланади.

Юкорида куриб утганимиз Муқаммад Хоразмийнинг араб халифалигининг илк даврига оид тарихий асаридан айрим намуналар бизгача етиб келган. Берунийнинг уз даври маданий ҳаёти тарихини акс эттирувчи асарлари тарихшунослик учун кам ажойиб манба бўлиб хизмат қилади.

Бизгача етиб келган энг ўладимий тарихий асарлардан бири Бухоро яъинидаги Наршах кишлогидан чиккан Абу Бакр Муқаммад ибн Жаъфар Наршахийнинг (899-959) “Бухоро тарихи” асаридир. Бу асар Бухоронинг илк Ўрта асрдаги ижтимоий-иктисодий аҳволи, дини, шақарнинг араблар томонидан босиб олиниб қарам этилиши, шақар халъининг исломга муносабати, халъ кузғолонлари, Муқанна ҳаракати каби масалаларга оид ноёб манба хисобланади.

Шунингдек, бу асар Ўрта Осиёнинг илк Ўрта асрдаги тарихи, араблар томонидан босиб олиниши даврига оид муқим маълумотлар беради.

Бу даврнинг етакчи тарихчиларидан яна бири Абу Файз Байҳакийни (995-1077) курсатиш мумкин. У узининг лъатор тарихий асарлари, айнальса Газнавийлар ҳукмронлиги даврини кенг акс эттирувчи арабча “Тарихи Масъудий” асари билан машҳурдир. (Бу асар русча таржимасида Тошкентда нашр этилган).

Яна Ўртаосиёлик олимлардан Заҳриддин Байҳакийни (1106-1174) қайд этиб утмоқ керак. У астролог, математик, табиб, шоир бўлса-да, узининг тарихий асарлари, айнальса уз даври маданий ҳаётининг йирик вакиллари қалъидаги арабча “Татиммат сивон ул хикма” (“Хикматларни сальловчиларга қушимча”) қамда форс тилидаги “Тарихи Байҳакий” асарлари

инсон доимо уз билимини орттира бориши зарурлиги, билим хиссиёт ва аъл-тафаккур оркали лўлга киритилиши мумкинлиги қалъидаги муқим гоёлар олға сурилади.

Розий узининг лъатор асарларида мантик масалаларига, тафаккурнинг лъонун-лъоидаларига махсус боблар ажратган, мантик илмининг инсон тафаккури ривожда муқим роль уйнашини махсус таъкидлаб утган.

Бу даврнинг энг буюк филолог олимларидан бири Махмуд Кошгарийдир. У 11 асрда Болосогунда (хозирги Тукмок) туғилиб усди, уз даврининг турли илмларини эгаллади, Мовароуннахр, Хоразм, Фаргона, Шаръий Туркистон шакарларини бирма-бир кезиб чикди. Туркий тил, туркий халълар этнографияси, тарихи, урф-одатлари, огзаки адабиётига оид “Туркий тилларнинг нахв(синтаксис) коидалари” камда “Девони лугатит турк” (Турк сузлар девони”) асарларини ёзиб колдирди.”Девони лугатит турк” Истамбулда топилиб, сьнг бир неча тилларга таржима этилган. “Девон” нихоятда кимматли манба бьлиб, унда уша даврда кенг музофотда таркалган 6 мингдан зиёд туркий сузларнинг арабча изохлари, грамматик ва диалектик хусусиятлари қалъида маълумотлар берилгандир. Китоб мукаддимасида асарнинг ёзилиш сабаблари, тупланган манбалар тугрисида маълумот берилади. Бу асар тилшуносликнинг энг кимматли намунаси бьлиб, у туркий тилларнинг манбалари, тарихи, киёсий хислатларини ўрганишда, демак, барча туркий халъларнинг миллий маданият манбаларини аниклашда ноёб асар хисобланади. У факат тилшунослик илми учунгина кимматли булмай, комусий акамиятга кам эгадир. 11 асрда маълум бўлган ижтимоий-иктисодий ахволи, географик, табиий хусусиятлари, урф-одатлари этнографияси қалъида кимматли маълумотлар берилади. Асарда халъ огзаки адабиётидан намуналар, макол, матал, кушиклар кам кенг ўрин олган.

Бу даврда гуманитар илмлар ичида тарихшунослик кенг ривож топди. Бизга кадар Ўрта асрда араб ва форс тилларида ёзилган мусулмон Шаръининг турли ўлкалари, жумладан

дўстлик, адолат, ўзаро муносабатларни мустахкамлаш, инсонни ёмонликдан сальлаш бўлган.

“Сахих” бутун мусулмон оламида кенг таръалган, унга таълидлар, шархлар, тадъильотлар ёзилган.

Бухорийнинг яъин шогирдларидан булмиш машкур мухаддисларидан бири Имом ат-Термизийдир (824-892). У Термизга яъин Буг кишлогига туғилиб, Шарънинг жуда кўп шакарларида бьлиб, уз даврининг диний илмларини эгаллаган ва уз ватанида вафот этган. Ат-Термизий ундан ортик диний асарлар муаллифидир. “Жоме ал-кабир” (“Жоме ат-Термизий”) «Аш-Шамоил ал-набавия», «Ал-Илал фи-(фил)-хадис», «Рисала фил хилоф ва-л-джадал», “Ат-тарих”, “Китоб аз-Зухд” каби асарлар шулар жумласидандир. Бу асарлар хадислардан ташлари филология, тарихга оид масалаларни кам уз ичига лъамраб олган. Термизийнинг мусулмон оламига машкур лъилган асари “Жоме ат-Термизий” ёки «Сунан ат-Термизий»дир.

Бу асар исломда қалъий деб танилган машкур 6 хадис тупламларидан биридир. Бу хадисларда диний масалалар билан бирга ахлоъий масалалар, инсонпарварлик ҳоялари узининг кенг ифодасини топган. Уларда ахлоъий фазилатлар улуғланиб, уҳрилик, зуравонлик, ёлҳончилик, иккиюзламачилик, манманлик каби салбий хислатлар лъораланади. Термизий мероси фалъат диний акамиятга эга бьлиб лъолмай, у ахлоъшунослик, дидактика тарихида кам муқим ўрин тутди.

Исломда машкур бўлган мухаддислардан яна бири Абу Абдурахмон ан-Насойидир (830-915). У Нисо (Туркменистон) шаҳрида туғилиб, Шарънинг лъатор илм марказларида уз билимини оширган, узок ваът Мисрда яшаган ва уз ватанидан узокда–Паластиннинг Ромла шакарида вафот этган. У Мисрдалик чогида хадислар туплами “ат-Сунан ал-Кубро” ни, сьнгроль унинг асосида энг ишонарли хадисларни ажратиб, “Ал-Мужтаба” номидаги иккинчи, лъисъартирилган “Ал-Сунан” китобини ёзиб лъолдирган. Бу китоб кам ислом диншунослари орасида катта обруга эгадир. Олтита машкур

хадисшуносларнинг ъолган учтаси Эрон ва Араб мамлакатларидадир.

Ўртаосиёлик олимлар хадисшунослик билан бирга ислом ҳуқуқшунослиги – фикх ҳамда Љуръонга тафсир ёзиш соҳасида ҳам шуҳрат ъозонганлар. Масалан, Ўрта Осиёдан чиққан машҳур ҳуқуқшунослардан Бурхониддин Маргиноний, Абу Лайс Самаръандийларни кърсатиб ътиш зарур.

Бурхониддин Маргиноний. Али ибн Абу Бакир ал-Фарҳоний ар-Риштоний (1197 йилда вафот этган) ъатор асарлар муаллифи бълиб, фикхга оид энг машҳур китоби “Хидоя фи-л- фуруз” (“Шариат соқалари бъйича кулланма”) дир. “Хидоя мусулмон ҳуқуқшунослиги соқасидаги энг йирик ва кенг таръалган асарлардан бири бълиб, форс, инглиз ва рус тилларига уғирилган ва ҳозирга ъадар уз ақамиятини йуљотгани йъъ. Хоразмшоҳлар ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳрда Абдул-Хасан ал Хоразмий, Ан Нахавий ал-Адаб, Ёкуб Саккокий каби ислом ъонуншунослиги, илоҳиёти билан чуљур шуђуланган таниљли олимлар қалъида манбаларда ъатор маълумотлар келтирилади.

Исломнинг асосий манбаи “Љуръон”га тафсир (шарҳ, изох) ёзиш соқасида ҳам бу даврдаги Ўртаосиёлик олимлардан Хоразмда яшаб ижод этган Замахшарий, Фаҳриддин Розий кабилар уз асарлари билан Ислом диншунослари орасида ном ъозонганлар.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бу даврда диншунослик, ислом илоҳиётини ўрганиш, калом, фикх, илм-фан, илмий маданиятнинг муқим соқаларидан ҳисобланган ва илмлар таснифи тизимида муқим ўрин эгаллаган. Шу сабабдан бълса керак бу даврда комусий олим-мутафаккирлар турли аниқ билимлар ъаторида диний билимлар билан ҳам машғур бълганлар. Диний билимларни Ўрта аср маънавияти, маданияти узининг узвий ва таркибий қисми сифатида талкин этган.

Шунингдек, манбаларда исломни ўрганиш билан бођилиъ бълган билимлар “шариат илмлари” деб ном олган.

Њълъзма фондларида учрайди. Жавҳарий-ал Форобий бундан ташљари яна “Грамматикага кириш”, “Аруз қалъидаги китоб” асарларини ёзган. Ас-Саолибий Жавҳарийнинг ахлољ масалаларига бађишланган байтларидан намуналар келтирган.

Умар аз-Замахшарий (1075-1144) Хоразмнинг Замахшар ъишлођидан бълиб, асосан гуманитар илмлар соқасида шуҳрат ъозонган, бир неча йил Ирољ ва Арабистонда бълган.

Замахшарий узининг араб адабиётига оид “Асос ул-балога” (“Сузга усталик асослари”), “Самим ул-арабия” (“Араб тилининг магзи”), “Мукаддимат ул-адаб” (“Нафис адабиётга мукаддима”), “Макомат” каби асарлари билан филологлар ичида машҳур бълди.

Замахшарийнинг буюк хизматларидан яна бири унинг “Асмоу ул-авдия ва-л жибол” (“Водий ва тоғ исмлари”) жугрофий лугатидир. Унда Арабистон, Сурия, Миср, Ирок, Эрон, Хиндистон, Испания, Ўрта Осиёдаги жугрофий номлар изоҳи берилади. Бу эса асарнинг амалий ақамияти беҳисоб эканлигини кърсатади.

Фаҳриддин Розий (1148-1210) Эроннинг Рай шақрида туђилиб, умрининг кўп ъисмини Ўрта Осиёнинг Бухоро, Хужанд, Марв, Урганч шақарларида утказган, хоразмшоҳлар саройида хизматда бълган, илмий мунозараларда фаол иштирок этган.

У уз даврининг комусий олими бълиб фалсафа, мантик, ислом, ҳуқуқшунослик, филология, тиббиёт соқаларида 150 дан ортик илмий рисоалар, шеърлар ёзган.

Розий уз илмий фаолияти, хусусан узининг илмий-фалсафий рисоаларида ъадимги юнон оимлари Аристотель, Геральит, Эпикур, Демокрит асарларидан, шунингдек, Шарљнинг машҳур мутафаккирлари Форобий, Ибн Сино асарларидан фойдаланган, уларга шарҳлар ёзган. У уз шарҳларида узидан аввал утган файласуфлар асарларига муносабатини билдиради, илми, фалсафани улугљайди. Олимнинг “Мифтах ал-улум”, “Нихоят ал-улум”, “Илм ал-ахлољ” асарларида оламни билишнинг турли йул ва усуллари,

Самаръандийнинг тиббиёт илми ривожига лўшган хиссалари каттадир.

Чагминийнинг риёзиёт, айнальса фалакиётга оид асари “Астрономиядан лисъача танланган баёнлар” сайёралар, юлдузлар, уларнинг ҳаракати қалъидаги муқим маълумотлар бўйича лўлланма бўлиб хизмат қилди.

Хивада яшаган Харакий эса хоразмшоҳлар саройида мунажжимлик қилиб, фалакиёт ва жуҳрофияга оид муқим асар яратди. Бу даврда тарихшунослик, филология, адаб, ахлоъшунослик каби илмлар қам ривожланди.

Умар Хайём (1048-1131) узининг форс тилидаги уткир шеърлари билан уз даври маданий ҳаётида ёрлин из лўлдирган файласуф олимдир. У уз фалсафий рисолаларида Форобий ва Ибн Сино таълимотларини давом эттирди, риёзиёт, фалакиёт, физика илмига оид асарлар ёзиб Хоразмий, Беруний гоёларини ривожлантирди, кузатишлари асосида янгича аниқ календар ишлаб чиқди. У табиат қалъидаги турли этнографик материалларни уз ичига олган, форс тилида ёзилган “Наврузнома” асарининг қам муаллифидир. Умар Хайём узининг форс тилидаги чуқур фалсафий мазмунга эга бўлган, хурфиқреликни тарғиб этувчи шеърлари билан Ўрта Осиёга, бутун Шарққа машқур бўлди. Унинг рубоийлари шоирлар ижодига катта таъсир қўрсатди.

Абу Наср Исмоил ибн Қаммар ал-Жавҳарий ал-Форобий. X асрнинг ажойиб олими – тилшунос, шоир, филолог. Тошкентнинг шимолидаги туркий шакарларидан булмиш Форобда туғилиб усиб, халифалик марказий шақарида уз истеъдоди билан обру лўзонди. Нишопурда вафот этди. Араб тили ва шеъриятини чуқур урганди, узидан сўнг кўп шогирдлар колдирди. Араб тилида ажойиб шеърлар ёзди. Уни машқур қилган асари араб тили ва грамматикасига бағишланган. “Таж ал-лугат ва сихат ал-арабия” (“Араб тили ва лугатининг тили”), лисъартирилган “ас-Сихох”дир. Ундан хозирда қам мадраса ва олий укув юртларида араб тилидан муқим нўув лўлланма сифатида фойдаланилади. Бу асар кўп

ФАН, ТАБИАТШУНОСЛИК, ФАЛСАФА ВА ГУМАНИТАР ИЛМЛАР.

Ўрта аср маданияти шу даражада юксальликка кутарилган-ки, дунёвий илмлар, турли аниқ фанларнинг ютуълари, натижалари унинг мазмунини белгилашда муқим ақамият касб этган, турли соқаларда ижод этилиб, катта ютуълар лўлга киритилган. Ўрта Осиёда диншуносликнинг ута ривож топган асри IX аср бўлса, XII аср илм-фан таралъиётининг чуққиси бўлди. Уша даврдаги илмнинг ҳажми, микёси, кенглиги айрим муаллифлар асарида учровчи илмлар таснифида яққол намоён бўлди. Уз даврининг лъатор комусий аъллари- Форобий, Ибн Сино кабилар бу масалага катта эътибор бердилар, айрим муаллифлар эса унга махсус асарлар бағишладилар. X асрда Сомонийлар даврида яшаб ижод этган Абу Абдуллах ал-Хоразмий бу масалага бағишланган катта махсус асар “Мафотих ал-улум”да илмлар таснифини батафсил ёритди. Ундан олдин Форобийнинг “Ихсо ал-улум” рисоласида қам илмлар таснифи хусусида махсус тухтаб утилган эди. У барча илмларни 5 та катта бўлимга ажратади, тил қалъидаги илм уз ичига 7 қисмни олади, сўнг табиий ва илохий фанлар ёки риёзиёт ва шақарни бошлариш қалъидаги илмлар X асрда яратилган “Соф биродарлар”нинг “Илмий санъатлар қалъида”ги рисоласида умумий илмлар турт катта гуруҳга булинади. Хар бир гуруҳ уз навбатида лъатор соқаларни уз ичига камраб олади, қаммаси бўлиб 36 та илм тармоғи санаб утилади. Ал-Хоразмийнинг “Мафотих ал-улум” рисоласида барча илмлар анъанавий илмлар ёки гуманитар илмларга қамда ноанъанавий, ноараб илмларга булинади. Биринчиси фикх, калом, грамматика, иш юритиш, шеърият қамда тарих илмини; иккинчиси ноараб илмлар – фалсафа, мантик, тиббиёт, арифметика, геометрия, фалакиёт, мусильа, механика, кимё сингари фанларни уз ичига олади.

Умуман барча илмларни арабларда аввалдан маълум бўлган ёки шарият уз ичига олувчи илмлар қамда арабларда

маълум булмаган, шариатга алоқасиз, бошља халълардан кириб келган илмларга ажратиш деярли барча муаллифларда учрайди.

Арабларда булмаган илмлар асосан љадимги юнонларда кенг урганилган илмлардан ташкил топгандир, “Шариат” илмларининг асослари калъида юкорида кискача тухтаб утган эдик.

Ноараб ёки табиий илмларни ва фалсафани уша даврдаги машкур олим-файласуфларнинг фаолияти билан бођлиль холда куриб утамиз.

IX – XII асрлар давомида Ўрта Осиё халълари дунё маданиятига илм-фаннинг турли соқалари буйича, хусусан, араб ёки традицион анъанавий илмлар, яъни асосан гуманитар илмлар соқасида кам, ноараб, ноанъанавий илмлар, яъни фалсафий илмлар, табиатшунослик илмлари соқасида кам жуда ўлкан хисса кушдилар. Бу даврда яшаб ижод этган Ўртаосиёлик буюк олимларнинг ижоди, фаолияти, асарлари Ўрта аср илм-фани ривожида нихоятда муқим ўрин тутати. Ўрта Осиёдан чиккан Хоразмий, Фаргоний, Форобий, Ибн Сино, Беруний сингари олимларнинг номи бутун Шаръ ва Оврупо Ўрта асрида нихоятда курмат билан тилга олинади.

Мукаммад ибн Мусо ал Хоразмий (780-850)-Шарънинг буюк олими, дунё риёзиёт илми ривожига бехисоб хисса кушган Ўртаосиёлик олим, Марвда Маъмун саройига жалб этилиб, сьнг халифалик маркази Багдодда хизмат љилган ва “Байтул-Хикма”-биринчи араб илмий марказида рахнамолик љилган.”Алгебра” ва “ алгоритм” тушунчаларини пайдо бьлиши Хоразмий фаолияти билан бођлильдир. “Алгоритм” Хоразмий номининг лотин тилидаги ифодасидан; “алгебра” сузи эса унинг математикага оид “Алжабр ва ал-мукобала” асарининг биринчи сузи лотинча талаффуздан олингандир.

Хоразмий мусулмон дунёсида биринчи бьлиб риёзиёт, жугрофия, тарих фанларининг ривожини бошлаб берди, унинг асосий асарлари шу соқаларга оиддир.

Хоразмий каламига 12 га яъин турли соқаларга оид рисоалар мансубдир. Бу асрлар XII асрда лотин тилига

“Маъсуд конуни”, “Утмиш авлодлар хотиралари” каби катта хажмдаги асарлари узбек, рус тилига таржима килинган. Унинг гуманитар билимлар, араб тили, шеърляти, турли халълар этнографияси, тарихи, урф-одатлари, календари, ахлоль ва ахлольшунослик, фалсафанинг айрим масалалари калъидаги рисоалари, мулохазалари уз даври маънавий маданиятини ўрганишда бельиёс манбадир.

Кўринадики, бу даврда комусий олимлар билан бирга маълум илмлар даражаси ёки конкрет илм соқаси билан шуђулланиб, унда муқим натижаларни љўлга киритган бир љатор олимлар кам фаол иш олиб борганлар. XIII асрда Ўрта Осиёнинг турли шакар-ларида илм билан машђул бўлган олимларни санаб утиш мумкин. Хаким Термизий, Исмоил Журжоний, Чагминий, Самъоний, Харакий,Замаршахий, Наршахий, Балхий, Масихий, ибн Ирок, Фахриддин Розий, Мукаммад Бухорий, Абдурахмон Марвозий каби кўплаб олимлар шулар жумласидандир.

Исмоил Журжоний Ибн Синодан сьнг тиббиёт соқасида форс тилида кўп жилдли асар ёзиб, замонасининг атољли олими бьлиб танилди.

Ибн Усайбанинг “Уюн ул анба” асарида љайд этилишича, “у кенг билимларга эга бўлган уз юртида машкур жуда йирик табиб эди, у даволашнинг ажойиб усулларини биларди, тиббиёт санъатига оид кимматли асарлар унинг каламига мансубдир”. У узоль умр кьриб хоразмшохлар хукмронлиги даврида вафот этди. Манбаларда, курсатилишича, Исмоил Журжоний тиббиёт буйича форс тилида 12 жилддан иборат “Хоразмшохлар хазинаси” асарини, 2 жилдлик “Тиббиёт буйича хотиралар” китобини ёзиб љолдирган.

Манбаларда тиббиёт илмининг бу даврда Мовароуннахр шакарларида кенг ривож топгани калъида љимматли маълумотлар учрайди

Ибн Синонинг тиббиёт соқасида устози бьлмиш Абу Сахл ал-Масихий, мохир ва эътиборли табиб Бадриддин ас-Самаръандий, љатор асарлар муаллифи Нажмиддин

бу тилда ажойиб шеърлар, илмий дostonлар кам яратди. Унинг энг йирик асарлари сарасига “Китоб конун фи-т тиб” (“Тиб илми конуни”), “Китоб аш-шифо” (“Рухни даволаш китоби”), “Китоб ан-нажот” (“Нажот китоби”), “Китоб улишпорат ва ат-танбихот” (“Курсатмалар ва насихатлар китоби”), “Донишнома” (“Билим китоби”), “Китоб ан-инсоф” (“Инсоф китоби”) киради.

Ибн Сино талъинича моддий дунё Оллох каби абадий ва доимий нзгаришдадир. У инсоннинг билиш лъобилияти, аъл ва заковатини улуълайди. Илм – фаннинг жамият ривожига буюк ролини асослайди. У инсонларни адолатли, ахлоъли, илм-маърифатли бъллшга ундайди. Ибн Синонинг айнильса Шаръ тиббиётининг ютуъларини, тиббий комусини ўрганиш ва тартибга солиб бериш соъасидаги иши оламшумул акамият касб этади. Унинг асарлари лотин тилига ва у оркали бошъа Оврупо тилларига таржима этилган. Ибн Синонинг Ўрта Осиё маданияти ривожига урни буюк ва бекиёсдир.

Ибн Синонинг катта замондоши уз даврининг буюк комусий олими Абу Райхон Берунийдир (973-1048). У лъадимги маданият марказларидан бўлган Хоразмда туъилиб тарбия топган. Феодал уруши туфайли Ўрта Осиё ва Эроннинг лъатор шакарларида кочиб юришга мажбур бўлган, сълг Урганчада, Журжонда яшаган, Газнада узок йил хизмат лъилган. Хиндистонда бўлган. Беруний 150 га яълн турли соъаларга-тиббиёт, риёзиёт астрономия, астрология, жугрофия, геодезия, метерология, этнография, тарих, фалсафа, филологияга оид катта асарлар ва рисоалар муаллифидир. Шунингдек, олим томонидан лъатор хикоялар, шеърлар кам ёзилганлиги маълум. У Ўрта асрда биринчи бъллб глобус яратди. Беруний илмий фаолиятининг комусийлиги, ранг-баранлиги кишини хайратга солади.

У араб, форс, туркий ва хинд тилларини яхши билган, унинг тадълълотлари хозирда кам фан учун муъим манба сифатида уз кимматини съллаб келади. Берунийнинг “Хиндистон”, “Геодезия”, “Фармокогнозия”, “Минералогия”,

таржима этилган. “Арифметикага оид рисола” нинг арабча нухаси сълланмаган. Лотинча нухаси “Ал-Хоразмий хинд хисоби кълъида” деб номланиб, бу асарининг биринчи сузидан сълг “алгоритм” атамаси вужудга келган.

Унинг риёзиёт илмига оид иккинчи рисоласи “Алгебра кълъидаги рисола” кам ХI асрда лотин тилига таржима этилган. Бу хар икки рисола математика ривожига янги бир давр очган асарлардир.

Яна Хоразмийнинг “Зижи”-юлдузлар жадвали кам лотинчага угирилган. Унинг машъур асари “Китоб суратил ард” (“Ер юзининг картаси”) мусулмон Шаръида жугрофия илмини бошлаб берган.

Хоразмий Ўрта аср Шаръида биринчи бъллб тарих ёзганлардан биридир. Унинг “Китоб ат-тарих”асаридан айрим парчалар сълланиб лълган. Булардан ташкари яна у астрологияга оид, календар тузиш, вальтни улчаш, соат кълъида кам рисоалар ёзган, лекин уларнинг кўпчилиги бизга кадар етиб келмаган.

Хиндистонда вужудга келган унлик системаси Хоразмий асари туфайли мусулмон Шаръи ва Оврупога маълум бълди. Унинг “Зижи” асари лъадимги юнон ва хинд астрономияси эришган ютуълар асосида яратилиб, у Ўрта асрда бу соъадаги тадкикотларни бошлаб берди.

Хоразмийнинг замондошларидан бири машъур астроном Абул Аббос Фаргонийдир (860 йиллар Ўртасида вафот этган). У кам Ўрта Осиёдан бъллб, халифалик маркази Багдодда хизмат килди, мусулмон Шаръида фалакиёт илмига асос солди. Унинг жугрофия, фалакиётга оид асарлари маълум бъллб, уни дунёга машъур лъилган “Жавоми илм ан-нужум вал харакат ас-самовия” китобидир.

Бу асар ХII асрдаёк лотин тилига таржима этилиб тезда бутун Оврупада машъур бъллб кетди. Алгорезм каби унинг лотинча номи “алфраганус” кам уша даврдаги жуда кўп манбаларда учрайди.

Фаръонийнинг бу асарида жуда кўп ва муъим жугрофий маълумотлар кам келтирилади. Шунинг учун кам унинг номи

жуда кўп манбаларда Ўрта осиелик машқур астроном ва географ сифатида тилга олинади.

Хоразмий ва Фарҳоний билан бирга Баҳдодда бошља Ўрта осиелик олимлар кам илм ривожини йулида жасорат кўрсатдилар. Булар орасида Абу Машар Балхий, ота-угил Марвзий, ота-угил Марварудий, ас-Сарахсий кабиларни курсатиш мумкин.

IX – X асрнинг бошларида Ўрта Осиёда мустикал феодак давлатлар шаклланиши билан Бухоро, Самарљанд, Марв, Кот (Хоразм), Термиз каби шакарлар илм-фаннинг марказига айланди. Бу даврда Хаким Термизий, Ахмад ибн Наср Жайхоний (870-914) каби олимлар ижод этдилар. Жайхоний жугрофияга оид 7 жилдлик “Китоб ул-масолик вал мамолик”(“Масофалар ва мамлакатлар китоби”) асарини яратди ва унда жуда кўп мамлакатлар калъида ноёб маълумотлар келтирди.

Бу даврнинг буюк комусий олими ва файласуфи Абу Наср Форобийдир (873-950). У Шош (Тошкент) нинг шимолида жойлашган Фороб ери - Утрорда туҳилиб, бошлангич маълумотни Шош, Бухоро, Самарљанд шакарларида олган. Сўнг Баҳдодда узољ яшаб, замонасининг олимлари билан илмий мулокотда бўлган. Умрининг охирини Халабда утказган. У илмнинг турли сокаларига оид 160 дан ортиљ рисоалар яратган. У юнон илмининг ютуљлари, хусусан, Аристотел меросини чуљур билгани, уларни Шарљда ривожлантиргани учун “ Ал-муаллими ас-Сони” (“ иккинчи муаллим”, Шарљда Аристотел – Арасту “биринчи муаллим” деб танилган) унвонига сазовор бўлган.

Унинг рисоалари риёзиёт, фалакиёт, тиббиёт, ахлољшунослик, мусиљашунослик, давлатни бошљариш, айнилъса фалсафа ва мантик илми масалаларини уз ичига олади.

Аристотелнинг барча фалсафий асарларига ёзилган шархлари, “Уюн ал-масоил” (“Масалалар булоги”), “Ихсо ал-улум” (“Илмлар тавсифи”), “Фусус ал-хикам” (“Хикмат хулосаси”), “Таолик фи-л хикмат” («Фалсафага оид

изохлар»), «Китоб фи-л лугат» (“Лугатлар калъида китоб”) каби асарлар шулар жумласидандир.

Форобий талкинида мавжудот бир бутун ва ранг-барангдир, вужудга келган моддий олам абадий, йук булмайдн ва чексиздир. Инсон мавжудот ривожининг якуни, альл-идрок оркали дунёни урганади. Маърифатга интилиш, илм-фанни эгаллаш, ахлољли бнлиш инсонга хос олий фазилатдир. Унинг максади альл, билим, ахлољ ёрдамида бахт-саодат келтирувчи жамоага эришувдир. Форобий буюк гуманист, унинг гуманизми альл, тафаккур, илм кучига асослангандир.

Форобий узининг “Гражданлик сиёсати”. “Фозил шакар ахолисининг райлари”, “Бахт-саодатга эришув калъида” рисоаларида инсонлар учун адолат, ўзаро камжикатлик, фаровонлик, эркин меќнат килувчи етук-фозил жамоа калъидаги таълимотни олга сурди ва маданият тарихида асрлар давомида инсоният ардоклаб келган муќим масалани асослаб берди. Форобий мусулмон Шарљида илгор фалсафий ва ижтимоий-ахлољий таълимотларга, дунёвий мусиљашуносликка асос солди, мантикшунослик, шакарни бошљариш сокаларида кам ривожланиш йулларини белгилаб берди. Форобий асарлари XII асрдан бошлабољ лотин тилига таржима ётилиб, Оврупода кенг тарљалди. Унинг ҳоялари Ф. Бэкон, Спиноза каби файласуфлар дунёљарашига катта таъсир кўрсатди.

Форобийнинг илҳор фикрларини Абу Али ибн Сино янада олий даражага кутарди. У Бухорода (980-1037) туҳилиб усди, сўнг Ўрта Осиё, Эроннинг жуда кўп шакарларида бнлди. Камадонда вафот этди.

Оврупода сўнгрок «Авиценна» номи билан машқур бўлган бу комусий олим уз даврининг барча илмларини чуљур нрганди; 500 га яљин турли сокаларга оид рисоалар, шеърлар колдирди, айнилъса у фалсафа, мантикшунослик ва тиббиёт сокасидаги тадкикотлари билан маданият ривожига сунмас из колдирди, дунёда машқур бнлди.

У уз асарларини араб ва форс – тожик тилларида ёзди,